

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

Володимир
Улянич

ТЕРОР ГОЛОДОМ І ПОВСТАНЬКА БОРОТЬБА ПРОТИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ

у 1921—1933 роках

ТЕРОР ГОЛОДОМ

І ПОВСТАНЬКА

БОРОТЬБА

ПРОТИ ГЕНОЦИДУ

УКРАЇНЦІВ

у 1921—1933 роках

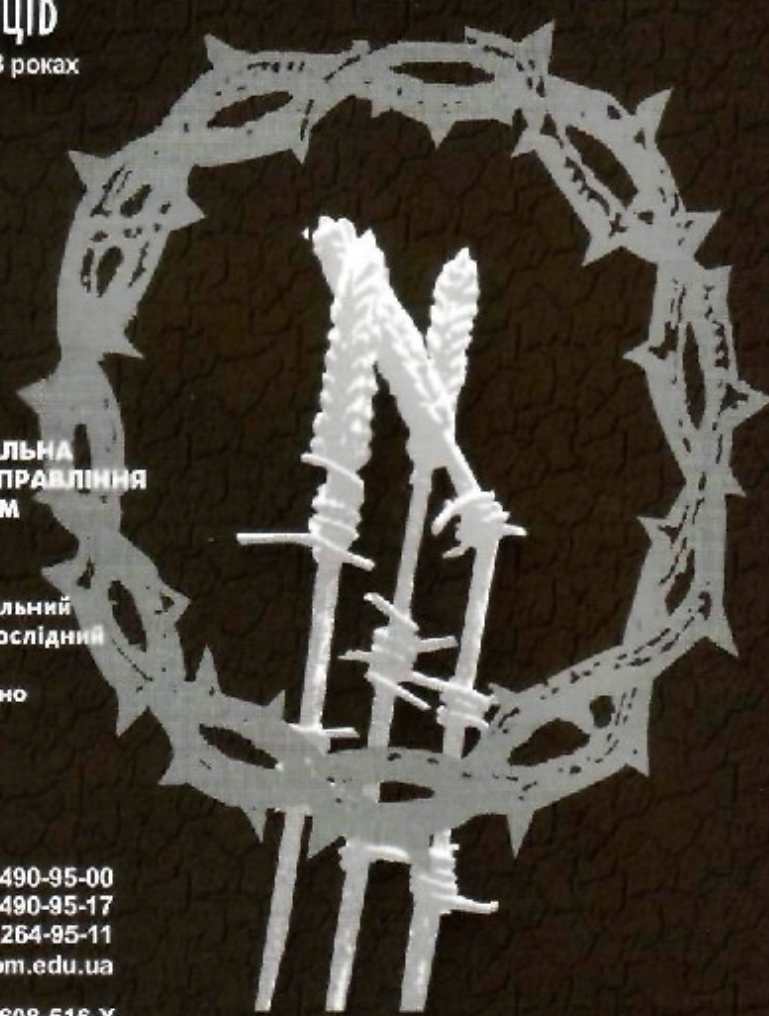
МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ
(м. Київ)

Вищий навчальний
та науково-дослідний
заклад,
що професійно
займається
проблемами
управління

Тел.: (044) 490-95-00
490-95-17
Факс: 264-95-11
www.iapm.edu.ua

ISBN 966-608-516-X

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

Володимир Улянич

**ТЕРОР ГОЛОДОМ
І ПОВСТАНСЬКА БОРОТЬБА
ПРОТИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ
У 1921–1933 РОКАХ**

Київ 2004

ББК 63.3(4УКР)61-4
У51

Рецензенти: Я. Р. Дашкевич, д-р іст. наук, проф.
Я. Р. Калакура, д-р іст. наук, проф.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 9 від 26.10.04)*

Улянич, Володимир.

У51 Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду
українців у 1921–1933 роках. — К. : МАУП, 2004. — 84 с.

ISBN 966-608-516-X

З давніх-давен серед численних чужоземних мандрівників вкоренилося тверде переконання про те, що Україна за своїми казково багатими земельними просторами, які буквально повнялися хлібом, течуть молоком і медом, — це рай земний. Науковці, на основі ґрунтовних підрахунків, вважають, що Україна може прогодувати понад 250 мільйонів людей, тобто п'ятикратно збільшене нинішнє населення України.

І от у цьому земному раю, де тисячоліттями, починаючи якщо не з арійських часів, то з періоду Трипільської культури, проживали українські хлібороби на найродючіших у світі українських чорноземах, злочинний комунототалітарний терористичний режим задалегідь спланував і здійснив найстрашніший і спустошливіший за всю історію людства голодоморний геноцид, що утертив понад 10 мільйонів мирного безневинного українського населення.

У цій книжечці висвітлюється злочинна стратегія та механізм цього страхотливого злочину, а також повстанська боротьба проти нього українського селянства.

ББК 63.3(4УКР)61-4

© В. І. Улянич, 2004
© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2004

ISBN 966-608-516-X

До читача

Про страшну драму українського народу, що дістала у світовій історії не зовсім точну назву “голодомор”, написано вже чимало, хоча найчисленніші томи не в змозі описати всієї глибини трагедії, що звалилася на Україну. Історіографія цієї проблеми досить об’ємна, вона містить і наукові праці, і літературні твори, і фотоальбоми, видані як в Україні, так і за її межами, в українській діаспорі. В цьому великому інформаційному масиві простежуються (як правило, з різними варіаціями) три наукові концепції, що пояснюють суть та причини національної трагедії. Щоб мати уявлення, про що йдеться, потрібно процитувати найбільш концептуальні висловлювання.

“Максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику більшовиків, її можна звести до двох головних напрямків:

1. Формування людини нового типу, себто такої людини, що була б придатна на роль “будівника комунізму”.

2. Усунення тієї частини населення, яка для цього не підходила”¹.

Концептуально автор загалом має рацію, таке розуміння національної української трагедії приймається нашими сучасниками. Однак слід зазначити, що починаючи із взяття влади у 1917 році і до 1933 року позиція правлячої в Советській Росії партії стосовно України змінювалася згідно з воєнно-політичною ситуацією. Під час кожної такої її зміни змінювалися й методи діяльності, які відповідали тим змінам. Тож, щораз з огляду на нову ситуацію, ставилися і вирішувалися інші завдання. Тому навряд щоб під час громадянської війни і подальшого відновлення народного господарства, коли необхідні були робочі руки і монолітна єдність, таке глобальне питання вирішувалося шляхом штучного відбору людського матеріалу. Друга цитата конкретизує факт:

¹ Білокін С. І. Масовий терор і голодомори як втілення протиевгенічної політики більшовиків // Шлях перемоги. — 1999. — 13 січня.

“Ми звикли говорити про голод у хронологічних межах 1932–1933 рр. Однак хронологія голоду на Україні більш складна. Документи свідчать, що треба окремо виділяти голодування 1931 р., голод 1932 р. і голодомор 1933 р. У кожному році існували свої чинники, які впливали на масштаби голоду. Однак найголовніша і постійна причина дедалі більшої дестабілізації становища на селі — це сталінська політика воєнно-комуністичного штурму...”¹

Обидві ці цитати не дають відповіді на просте запитання — чому більшовикам необхідно було тричі вдаватися саме до такої нелюдської стратегії ведення війни, як голодна смерть не лише своїх конкретних супротивників, а й усього населення України. Адже для того щоб подолати післявоєнну розруху на селі і одержати сільськогосподарські продукти, їм потрібні були робочі руки, причому — в достатній кількості. Народ почали морити голодом в Україні не з 1931 року, а з 1921-го, тобто одразу після того, як у листопаді 1920 року Діюча Армія УНР залишила межі України і офіційна війна на її території закінчилася. Третя цитата дуже близька до відповіді на запитання.

“Акція “продрозверстки” і суспільний спротив в Україні проти грабунку хліба мали далекоглядні наслідки в історії українського народу під більшовиками. Советський уряд в Кремлі переконався в бунтівничості цілої нації і мусів подумати про те, як приборкати Україну. Усі пізніші потягнення Кремля були продиктовані тими першими роками “воюючого комунізму” в Україні. Партія і уряд вже не стільки боялись “петлівівської інтервенції”, скільки “внутрішнього ворога”: селянства, яке щойно треба було знищити...”²

Саме опір селянства грабунку продзагонами, продполками і проддивізіями, що йшли за бойовими частинами Червоної армії починаючи з грудня 1917 року, призвів до того, що більшовики не придумали нічого кращого, як застосувати проти селянства України стратегію голоду.

Наведена цитата характеризує точнішу позицію і пояснює, чому більшовики пішли на нелюдську акцію стратегії боротьби голодом.

¹ Передова стаття у кн. “Колективізація і голод в Україні 1929–1933”. — К.: Наук. думка, 1933. — С. 10.

² Пастернак Е. Україна під більшовиками (1919–1939). — Торонто: Канада: “Ештан-Зілля”, 1979. — С. 75.

Проте Е. Пастернак, автор наведеної цитати, аналізуючи проблему, пішов не до кінця.

Справа в тому, що державний узаконений грабіж, названий науковим терміном “продрозверстка”, розпочатий ще 1917 року. І з кожною новою інтервенцією Червоної армії в Україну, тобто в 1918, 1919 та 1920 роках система, постійно грабуючи, зазнавала відповідного удосконалення, тому вже в 1919 році для “продрозверстки” Червоної армії було надано спеціальні підрозділи, які призначалися для вилучення хліба і сільгосппродуктів у населення після зайняття території. Природно, що ці дії викликали опір з боку українського селянства. Тож аби зламати опір селян, об’єднаних у повстанські загони, уряд і партія більшовиків взяли на озброєння у війні проти українського селянства стратегію голоду.

Ця розгорнута, комплексна концепція саме й пропонується читачам у цій публікації, зміст якої викладено у вигляді хроніки подій починаючи з 1920 року, а попередні події, що призвели до голодомору, наведено у вступі.

Остаточною метою голодомору як стратегії у війні проти українського народу було знищення українського селянства починаючи насамперед з території, що межує з Росією. Під час знищення голодомором гинули люди і тварини, а засоби виробництва, сільгоспінвентар, машини, житлові будинки, господарські будівлі, тобто все те, що було необхідне для поновлення сільськогосподарського виробництва, — лишалося на місці непошкодженим або потребувало незначного ремонту. Тому другим етапом стратегії голоду було заселення спустілих сіл переселенцями із Советської Росії. Таким чином, на межі Росії і України з’явився своєрідний “санітарний кордон” прибульців з іншою ментальністю, традиціями, людей іншої національності. І, що головне, — це були люди, які не підтримували ідею створення незалежної, самостійної Української держави. Певна річ, така стратегія влаштовувала уряд і партію більшовиків і завдала істотної шкоди демографічній стабільності української нації на багато років наперед.

Володимир УЛЯНИЧ

ВСТУП

Стратегія боротьби голодом існувала задовго до більшовиків. Скажімо, ворог наближався до фортеці, розташовував війська з усіх боків, перекидав комунікації і голодні та спрагли захисники фортеці здавалися на милість переможця, а все майно, зброя, боезапаси, військове спорядження, фортечна артилерія та й сама фортеця, все ставало надбанням ворога і діяло на його користь.

Взявши владу у свої руки, керівники Советської Росії нічого нового не придумали ні в політиці, ні у військовій справі, а ретельно вивчили досвід англійської революції 1641–1649 рр., Французької революції 1789–1800 рр., громадянської війни у США та Паризької комуни. Проаналізувавши успіхи та прорахунки, більшовики запозичили від них не лише стратегію і тактику революційних війн, утримання захопленої влади, а й систему побудови держави, силових структур, систему терору як засобу стабілізації та упокори завойованого внаслідок перевороту населення, а заодно і революційну символіку. Від Кромвеля більшовики взяли назву “Красна армія” для своїх збройних сил, з громадянської війни в США — “інтернаціоналізм” у збройних силах, від якобінців — терор, від Паризької комуни — “червоний прапор” як символ держави.

Більшовики визначили, що їхнім ворогом в Україні є селянство, базою опору — заможне селянство, а базою заможного селянства є переважно селянство Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній¹ і розпочали таємні бойові дії, таємну війну насамперед проти селянства Півдня України. Абстрагуючись від термінології та символіки часів Французької революції, яку так пристрасно любили більшовики, можна сказати, що для них Південь України був своєрідною українською Вандеєю, цитаделлю “української контрреволюції”.

Важко визначити, хто саме висунув голод як головну “переможну” нову зброю проти українського заможного селянства. Найімовірніше, це був призначений 14 березня 1918 року народним комісаром з воєнних справ Лев Троцький (Бронштейн): по-перше, він був уродженцем Півдня України, знав українське заможне селянство, бо його батько, Давид Бронштейн, орендував кількесот гектарів землі в Херсонській губернії, по-друге, він був жорстоким і непримиреним, впроваджував надмірне адміністрування, необмежену владу держави, репресії щодо командного і рядового складу армії, за найменший проступок підлеглих він вимагав жорстокого покарання аж до розстрілу¹. “Розстріл повинен стати засобом застереження іншим”², — прямо говорив він. А по-третє, його жорстокість в управлінні збройними силами Ленін підтримував всім своїм авторитетом³. Троцький чудово розумів роль і значення українського селянства в опорі окупаційній владі і в національно-визвольній війні в двох попередніх походах, на початку і наприкінці 1918 року. Розпочинаючи третій похід в Україну на початку 1919 року, Троцький, посилюючи агітаторів (практично — провокаторів) в Україну, висловився так:

“Готуючись сьогодні до третього походу на Україну, Рада Народних Комісарів за прикладом колишніх років в авангарді посилає вас, товариші агітатори! Рада Народних Комісарів міцно надіється, що й ви “не посрамите землі русскої”. Ні для кого не секрет, що не Денікін змусив залишити нас межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське сите селянство. Комуна, надзвичайку, продовольчі загони, комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі. В ньому проснувся вільний дух запорізького козацтва і гайдамаків, який спав сотні літ. Це страшний дух, який кипить, як сам грізний Дніпро на

¹ Н. А. Васецкий, Л. Д. Троцкий. Политический портрет. В зб. Л. Д. Троцкий. К истории русской революции. — М.: Политиздат, 1990. — С. 33–34.

² XXI з'їзд РКП(б). Стенографічний звіт. — М., 1961. — С. 274.

³ У книжці “Моя жизнь” Троцький відтворив бланк з чистим місцем, на якому він міг написати будь-яке своє розпорядження, а внизу було набрано: “Товариші! Знаючи строгий характер розпоряджень тов. Троцького, я настільки впевнений, абсолютно впевнений, в правильності, доцільності і необхідності для користі справи розпоряджень тов. Троцького, що підтримую ці розпорядження повністю”. Під цим стояв підпис Леніна. (“Моя жизнь”, т. 2, с. 204–205).

¹ Скоропадський Павло. Спогади. — Київ — Філадельфія, 1995. — С. 283–284.

своїх порогах, і заставляє українців творити чудеса хоробрості. Це той самий дух вольності, який давав українцям нелюдську силу на протязі сотень років воювати проти своїх гнобителів: поляків, росіян, татар і турок і отримувати над ними блискучі перемоги. Лише безмежна довірливість і поступливість, а також відсутність свідомої необхідності постійної міцної спайки всіх членів держави не лише на час війни, кожен раз губили завоювання українців. Тому вони рано втратили свою “самостійність” і живуть то під Литвою, то під Польщею, то під Австрією і Росією, становлячи собою дуже цінну частину цих держав. Ці побутові особливості характеру українців необхідно пам’ятати кожному агітатору і його успіх буде забезпечений. Пам’ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України нема Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, Чорного моря, — Росія існувати не може: вона задихнеться, а з нею і Радянська влада і ми з вами”¹.

Воєнний керівник більшовиків досить відверто і достовірно охарактеризував ситуацію, показав сильні і слабкі сторони українства, що дає дослідникам тих подій найбільш правильний і ефективний шлях для спрямування наукового пошуку. Тобто можна з великою часткою вірогідності вважати голодомор тією зброєю, яку більшовики обрали для припинення збройного опору в Україні через знищення українського селянства найбільш ефективним способом при найменших затратах.

Але знову таки необхідно зазначити такий фактор — нічого нового вони не придумували — історія війн знає приклади “перемог” над супротивником з допомогою голодних блокад, коли оточені армії чи заблоковані фортеці здавалися на “милість переможця” через нестачу води чи продовольства. Однак навіть найжорстокіші полководці минулого не створювали голодомору для знищення цілої нації, бо розуміли, що при цьому їх армія сама потрапить в аналогічну ситуацію — підкорені народи і території повинні були годувати переможців. Знищувалась частина живої, найбільш боєздатної сили супротивника, решта наvertsалася в рабство або ж вливалась у військо окупантів. Так діяли, зокрема, такі непримиренні до підкореного на-

¹ Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава, 1932. — Т. II. — С. 149–151.

селення завойовники, як Чингізхан, Батий і Тамерлан, турки і татари, які робили бізнес на работоргівлі.

Троцькому такі приклади з історії війн були відомі, але для досягнення кінцевої мети недостатньо було того, що одержували полководці минулого у разі застосування стратегії голодомору. Більшовикам і Троцькому необхідний був широкомасштабний голодомор, тотальний голодомор, голодомор перманентний, який, за його теорією, мав бути сконструйованим таким самим способом, як і перманентна революція. Справа в тому, що Троцький і троцькісти, його послідовники “перманентної революції”, вважали провідником такої революції пролетаріат, що не мав засобів виробництва в особистій власності. А українське селянство, як і селянство взагалі, такі засоби мало. Тому для “перманентної революції”, кінцевою метою якої було встановлення більшовицької системи на планеті, насамперед необхідно було відібрати у селянства засоби виробництва, перетворивши його на “сільський пролетаріат”. Для цього голодомор і колгоспи були єдиним і найбільш ефективним механізмом.

Мало того, наслідки післяголодоморного періоду давали змогу більшовикам дозувати забезпечення продуктами у країні на найнижчому рівні прожиткового мінімуму. Справа в тому, що “перманентна революція” троцькістів чи “світова революція”, яка була написана на знаменах більшовиків, потребувала добре озброєних і достатньо боєздатних революційних армій, а для цього необхідні були величезні витрати. Тож, відбираючи у свого населення ці кошти за рахунок зниження продовольчого забезпечення населення СРСР, і троцькісти, і більшовики будували індустрію держави, яка давала змогу озброїти свої революційні армії новою сучасною зброєю і утримувати ці армії, нарощуючи їх навчання і боєздатність для переможної світової революції. Таким чином здійснювалася політика перманентного голодомору.

Реалізація тотального і перманентного голодомору могла бути здійснена лише у разі повного контролю підвладних більшовикам територій і населення Російської імперії в процесі громадянської війни. На більшій частині цих територій війна закінчилась наприкінці 1920 року, але на окраїнах держави ще продовжувався збройний опір, який більш-менш успішно придушувався воєнною силою.

В Україні більшовики почали контролювати її територію вже наприкінці 1920 року, але це було, так би мовити, юридично, а фактично — всі магістралі і комунікації, майже всі населені пункти україн-

ських губерній контролювали повстанські частини та об'єднання. Мало того, переправивши Діючу Армію УНР за Збруч 21 листопада 1920 року, Головний Отаман Симон Петлюра планував у серпні наступного року її повернення в Україну, що повинні були підтримати численні частини і об'єднання уже на території України організованих ним Партизанських Збройних Сил і Повстанських Збройних Сил, які були сконцентровані переважно в Катеринославській і Херсонській губерніях. Воєнна розвідка частин Красної Армії і Українська ЧК одержали ці повідомлення в грудні 1920 року. Більшовики розуміли, що зупинити повстання зможе лише голодомор на півдні України, тобто там, де були сконцентровані повстанські і партизанські частини і об'єднання УНР під командуванням генерал-хорунжого Юрія Тютюнника. Повстання планувалось розпочати в серпні 1921 року.

Більшовики завдали попереджувального удару: вони підготували і провели голодомор на півдні України, що позбавило повстанців продовольчої бази і призвело до їх поразки пізньої осені 1921 року.

Терор засобом голодомору вирішував одразу кілька завдань:

1. Через відсутність продовольчої бази за рахунок вивезення хліба, навіть насінневого фонду для посіву озимих і ярих, партизани і повстанці не змогли б ефективно вести бойові операції, не кажучи вже про те, щоб забезпечити продовольством і фуражем повернення в Україну Партизансько-Повстанської Армії Юрія Тютюнника.

2. Паралельно з цим вирішувалось завдання поставок хліба і продукції сільського господарства в Росію, Крим і на Північний Кавказ.

3. Терор голодомором був найбільш ефективним як за результатами знищення українського селянства, так і за матеріальними затратами та людськими втратами окупантів під час бойових контактів з партизанами і повстанцями, бо знищував без застосування силових структур не тільки їх живу силу, а й бази продовольчого і фуражного забезпечення. Голодомор насамперед знищував найбільш сильних і здатних до фізичного опору, а також і підростаюче покоління, дітей.

4. Голодомор був зброєю тотального знищення, разом охоплював все населення, порушував демографічний баланс, підриваючи приріст населення, що призводило до фізичної деградації нації.

5. Голодомор був найбільш економічним способом терору, залякування і знищення, не був пов'язаний з великими затратами,

бо не передбачав збільшення бюджетних витрат на відповідні силові структури для забезпечення терору силовими засобами.

6. Голодомор знищував лише українство, селянство, хоча і міський пролетаріат зазнавав втрат, але набагато менших, ніж українське село. Тому втрати нацменшин, у тому числі російського населення, були набагато меншими, ніж втрати українських сіл. Знищуючи людей, голодомор залишав без шкоди все їхнє особисте майно, засоби сільськогосподарського виробництва, будинки, підсобні будівлі, землю. Тобто голодомором досягався ефект нейтронної бомби, але без екологічних наслідків.

7. Голодомор знищував виробничі сили села, що повинно було призвести і призводило до зниження врожайності, а отже, — поставок населенню і відвантаження сільськогосподарських продуктів на території РСФРР. І водночас голодомор звільняв територію для нового заселення, але вже не українцями, а іншими національностями. Одразу ж після створення СРСР ОГПУ почало переселяти російських і білоруських селян на місця, що лишилися від вимерлого українського населення.

8. Голодомор дав можливість більшовикам змінити етнографічний склад населення України на свою користь, забив клин у моноліт українства, нейтралізував політичний, ідеологічний і воєнний потенціал українського селянства, даючи широкі можливості для русифікації українського населення, що лишилося живим, і створюючи людський матеріал для реалізації більшовицьких ідей побудови комуністичного суспільства.

9. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні повністю реалізував ідею перетворення селян-власників у “сільський пролетаріат”, на довгі роки поховавши лозунг “земля — селянам”, з яким більшовики прийшли до влади в 1917 році, бо розорили колгоспне господарство, сформоване в 1929–1930 роках, змусивши багатьох вийти з колективних господарств. Але цей вихід нічим не компенсувався, бо засоби виробництва і робочу скотину назад більшовики не повертали і колишні колгоспники-селяни перетворювались на пролетаріат, “який не мав нічого, окрім своїх ланцюгів” і змушений був, покинувши хати і своє традиційне землеробство, йти в промисловість, поповнюючи ряди міського пролетаріату. Тільки мета його була вже не капіталістична, а більшовицька. Система колгоспів повністю перетворила селян-власників на

“сільський пролетаріат”, який не виробляв, як раніше, свій сільськогосподарський продукт, а став найманним робітником більшовицької системи сільського господарства.

Наслідки перманентного і тоталітарного голодомору 1921–1933 років були жахливими і втрати українства дотепер підрахувати не вдалося з різних причин: в УРСР цим питанням історики вважали за необхідне не займатися, а якщо й займалися, то все списувалося на кліматичні умови, в тому числі й на засуху, такі акції, як “знищення куркуля на селі як класу” інтерпретувались як класова боротьба на селі, в якій, треба відверто сказати, більшовики не мали собі рівних у світовій історії розпалювання міжкласових і міжнаціональних конфліктів. “Сучасні советські джерела визнають, що в боротьбі з партизанами (точніше, з повстанцями. — *Авт.*) брали участь на той час (мається на увазі 1920–1923 рр. — *Авт.*) 730 комбідів з 56000 бойовиків. Невідомо, звідки взялися ці 56 000 бойовиків: чи вони були з України, чи імпортовані з РСФРР”¹. “Бойовики” були не з РСФРР — це були озброєні комбідовці і загони “ЧОНу”, тобто українці, голови яким задурила пропаганда Троцького. Їхні втрати в боротьбі з повстанцями і втрати повстанців, практично, також повинні були увійти в число жертв голодомору. В голодоморі 1931–1933 років смертність в українських селах була такою високою, що місцеві власті не могли її повністю зафіксувати кількісно і багато жертв голодомору так і не ввійшли в таємні більшовицькі статистичні довідники.

Закордонні історики, які не мали на той час доступу до советських архівних документів, користувались в основному мемуарними матеріалами, відновлюючи втрати українства зі слів очевидців.

29 серпня 1982 року в Канаді в м. Монреалі відкрилась 60 Конференція асоціації Міжнародного Права, на якій українці підняли питання про голодомор в Україні та було затверджено статут “Міжнародної Комісії з розслідування голодомору на Україні 1932–1933 років”. Як і передбачалось, міжнародні юристи, що зібралися на цей конгрес, не могли, не маючи доступу до советських архівних документів, простежити причину і механізм голодомору 1921–1933 років, його перманентність і тотальність, його завдання та цілі в Україні. Комісія повинна була підготувати дані з таких напрямів: “наявність

¹ Міжнародна Комісія з розслідування голоду на Україні 1932–1933 років // “Золоті Ворота”. — К., 1991. — Ч. 4. — С. 26.

і тривалість голоду, причина або причини цього голоду, його наслідки для України та її народу, рекомендації стосовно відповідальності за організацію голоду”¹.

12 лютого 1988 року в Торонто відбулося перше організаційне засідання Комісії, причому СРСР було надіслано запрошення взяти в ній участь, але більшовики відмовились. Комісія, спираючись в основному на свідчення очевидців, також використовувала советські статистичні дані про переписи населення СРСР. Прорахунком її було те, що вона дослідила лише заключний етап перманентного голодомору, тобто, статистику починаючи з 1926 року. За шість років до початку голодомору в СРСР проживало 147 627 900 осіб, а в Україні — 31 195 000 осіб, а за переписом 1939 року, тобто через шість років після голодомору, — в СРСР проживало уже 170 557 100 осіб, а в УРСР — 28 111 000 осіб².

Таким чином, за 13 років населення УРСР зменшилось на 9,9% або на 3 084 000 осіб, тоді як за аналізом Комісії советської статистики населення БРСР приросло на 11,3%, а в цілому по СРСР приріст населення становив 15,7%, а найбільший приріст був на той час в КазРСР — 21,9%. Комісія розглянула ці дані простого арифметичного аналізу, але вирішила скоригувати його з таких міркувань: загальний процент збільшення населення і вивезення розкуркулених і репресованих з України, найвірогідніше, там був відсутній. Крім того, не було внесено втрат збройного опору, а також приросту населення УРСР за рахунок переселенців із Росії, БРСР та інших регіонів СРСР. Частина із запрошених до комісії експертів дали свої цифри жертв голодомору³:

Мейс	—	7 000 000
Конквест	—	6 000 000
Косинський	—	4 500 000 ^{3a}
Максудов	—	4 400 000

При цьому потрібно додати, що зазначені дані про загиблих стосуються лише періоду перманентного голодомору, тобто 1932–1933 років. Ті втрати, яких зазнало українство починаючи з 1921 року, до

¹ Пастернак Е. Україна під більшовиками 1919–1939. — Торонто: “Євшан-Зілля”, 1979. — С. 73.

² Міжнародна Комісія з розслідування голоду на Україні 1932–1933 років // “Золоті Ворота”. — К., 1991. — Ч. 4. — С. 27 // “Золоті ворота”.

³ Згадана праця. С. 27 // “Золоті ворота”.

цієї кількості загиблих не ввійшли. Комісія дійшла висновку, що голодомор 1932–1933 років забрав життя 4 500 000 осіб і 3 000 000 за межами УСРР, з яких у Казахстані і на Північному Кавказі померло від голоду 2 000 українців. Комісія опублікувала такі висновки:

“Не підлягає сумніву, що Україна була важко вражена голодом у 1932–1933 рр. І що українська та радянська влада знали про страшну нестачу продуктів для населення. Також не підлягає сумніву, що, знаючи про драматичне становище на Україні, радянська влада утримувалась від будь-якої допомоги до літа 1933 року. Вона дозволила голоду охопити Україну, що вело до все більшого спустошення протягом десяти місяців; не проводились дії задля усунення важких наслідків... радянська влада вживала різних заходів юридичного характеру, які збільшували страшні наслідки голоду, перекриваючи будь-який доступ людей до продовольства і забороняючи залишати регіон, уражений голодом. Згідно зі свідченнями, які були надані Комісії, з'ясувалося, що містам та селищам у переважній більшості вдалося уникнути голоду, як і місцевій сільській владі, що відповідає за забезпечення постачання зерном та за проведення колективізації. Також очевидно, що серед міських жителів українців було не багато, а сільську владу часто представляли росіяни. Це правда, що радянська влада на той час заперечувала існування голоду на Україні і що, попри усі докази протилежного, продовжувала заперечувати голод протягом п'ятдесяти років. Усі факти, які були надані Комісії, засвідчують, що Сталін та його прибічники намагались максимально використати голод і покінчили з ним, як тільки він прислужився. Комісія дотримується думки, що радянська влада добровільно використала голод для успіху своєї політики денационалізації”¹.

Насамкінець потрібно зауважити, що перманентний тотальний голодомор 1921–1933 років забрав життя понад 10 000 000 українських селян, припинивши збройний опір окупантам в Україні.

¹ Міжнародна Комісія з розслідування голоду на Україні 1932–1933 років // “Золоті Ворота”. — К., 1991. — Ч. 4. — С. 27 // “Золоті ворота”.

МЕХАНІЗМ ЗАПЛАНОВАНОГО ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ ТА ПОВСТАНСЬКА БОРОТЬБА ПРОТИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ У 1921—1933 РОКАХ

Хроніка

1920 рік

23 січня. На засіданні ЦК РКП(б) Ленін вперше висунув тезу про збільшення обсягів вивезення хліба з України. За його розрахунками Україна повинна була постачати в РСФРР, на Північний Кавказ та в Крим 200 млн. пуд. хліба, навіть якщо при цьому необхідно було конфіскувати в українського селянства всі насінневі запаси. Такій конфіскації повинні були підлягати хлібні, південні регіони країни. За вказівкою Леніна цього можна було досягти, вирішивши два необхідні завдання: по-перше, роззброїти українське селянство, по-друге, придушити український повстанський рух.

20 травня. Почалося виконання програми Леніна “По боротьбі з політичним бандитизмом”. Паралельно відбувалось вилучення зброї у населення. Під час виконання цієї програми у селян було вилучено: 43 гармати, 1812 кулеметів, 31 788 гвинтівок, 2312 шабель, 3902 револьвери та багато боєприпасів. За 1920–1921 роки ліквідовано 6000 повстанських організацій; за архівними даними в Україні налічувалось в цей час понад 40 000 повстанців.

1 жовтня. За цей період, за даними Совнаркому Советської Росії, з України було вивезено в Росію, Крим і на Північний Кавказ 17 000 000 пудів хліба і 4 500 000 пудів цукру. Більш інтенсивному вивезенню сільгосппродуктів чинили опір повстанці. Совнарком РСФРР вказав Раднаркому УСРР на невиконання “твердих поставок” хліба та на недостатньо ефективну боротьбу з “політичним бандитизмом”, особливо в південних регіонах України.

17 листопада. В Харкові розпочалася V конференція КП(б)У, яка закінчила свою роботу 22 листопада 1920 року. Головним питанням було: підвищення ефективності боротьби з повстанцями, земельна і виробнича політика, виконання продовольчих поставок у Советську Росію і Крим.

28 грудня. За рекомендацією ЦК РКП(б) і Совнаркому РСФФР, а також V партконференції для підвищення ефективності боротьби з “політичним бандитизмом” Раднарком УСРР прийняв Постанову про поділ території УСРР на воєнні округи. Командуючим всіма воєнними округами на території держави було призначено Михайла Фрунзе. Таким чином, окупувавши всю Україну наприкінці 1920 року, Советська Росія приступила до воєнізованої конфіскації у сільського населення сільгосппродуктів. Практично постанова Раднаркому УСРР означала оголошення на території України воєнного стану і розпочала проведення в життя стратегії голодомору, боротьби з повстанським українським рухом за допомогою голоду.

1921 рік

12 січня. При командуючому М. Фрунзе було сформовано “Постійну раду по боротьбі з бандитизмом”, куди ввійшли представники ЦК КП(б)У. Головою цієї ради було призначено М. Фрунзе, який відповідав перед ЦК РКП(б), ЦК і Совнаркомом РСФФР за знищення українського повстанства.

19 січня. В Харкові вийшла постанова Раднаркому УСРР, в якій зазначалися засоби і напрямки боротьби з українським повстанством. Була оголошена амністія селянам, які брали участь у повстанському русі. Це була остання постанова “незалежного” Раднаркому УСРР, бо згодом УСРР з 5 березня 1921 року ввійшла в союз з РСФФР і втратила свою так звану незалежність.

12 лютого. При Раднакомі УСРР була сформована “Особлива Комісія по продовольству і паливу”.

19 лютого. Постійна комісія по боротьбі з бандитизмом перейшла у підпорядкування Раднаркому УСРР. До складу Комісії входили: Х. Раковський (голова), М. Фрунзе, С. Косіор, С. Гусев, В. Чубар, Р. Ейдеман і К. Авксентьевський.

25 лютого. У Харкові відбувся V Всеукраїнський з'їзд Рад, який тривав до 3 березня, коли було ратифіковано союз РСФФР і

УСРР. На з'їзді головними питаннями були: боротьба з повстанством, хлібопоставки в РСФФР і становище з продовольством всередині держави. На з'їзді виступили представники Раднаркому УСРР. За їхніми даними запасів хліба та інших сільгосппродуктів в УСРР було достатньо і навіть під час загрози недороду у південних регіонах вони повинні були покрити дефіцит поставок населення за встановленими нормами не в один, а в п'ять разів і попри те, що в перші місяці 1921 року в РСФФР, на Південний Кавказ і в Крим за рознарядкою Совнаркому РСФФР з України було вивезено близько 25 000 000 пудів, хліба було достатньо і голоду не повинно було бути. Так вважали представники Раднаркому УСРР, не маючи й уявлення про те, що вже було сплановано щодо України в Совнакомі РСФФР.

8 березня. Тим часом ЦК РКП(б) і Совнарком РСФФР готували реформу податкової системи нового республіканського союзу. В цей день у Москві відкрився X з'їзд РКП(б), який зробив перший крок до запровадження непу та відміни продрозверстки і “воєнного комунізму”: продрозверстка замінювалась продподатком, дозволялась вільна торгівля хлібом і сільгосппродуктами.

12 березня. На території УСРР почалися арешти колишніх членів УСДРП і УПСР, що проводилися за розпорядженням Цупнадзвичайкому.

21 березня. У Москві вийшов Декрет ВЦІК про заміну продрозверстки продподатком на продовольство і сировину. Була дозволена вільна торгівля хлібом і сільгосппродуктами в губерніях РСФФР, УСРР і БСРР, а також у закавказьких республіках, що виконали хлібопоставки. Через шість днів сесія ВУЦВК в Харкові продублювала цей декрет Москви. Продподаток в Україні запроваджувався з осені 1921 року. Таким чином, в УСРР до осені діяла продрозверстка.

29 березня. У Харкові вийшов Декрет Раднаркому УСРР про норми і розміри продподатку. Він називався “Про натуральний податок на зернові продукти”. Продподатком призначалась перша хлібоздача в 117 000 000 пудів хліба замість 160 000 000 пудів, але ця норма поширювалась на 1920–1921 роки, тобто всі недоїмки потрібно було покрити і за 1920 рік. Для українського селянства на посівну виділявся фонд в 18 000 000 пудів, а для забезпечення розквартированої в Україні Красної армії — 99 000 000 пудів¹.

¹ Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України, 1921. — Ч. 5. — С. 155.

30 березня. У Харкові вийшло рішення ВУЦВК про перейменуванні “Цупнадзвичайному” у “Всеукраїнську Надзвичайну Комісію по боротьбі з контрреволюцією та посадовими злочинами” (ВУНК). Реорганізація структури цієї комісії відбулася в травні того ж року.

13 квітня. Спільною постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР продовжено термін явки повстанців з повинною і прийнято рішення про роль комітетів незаможних селян (“комнезамів”), які за планом ЦК РКПБ та ЦК КП(б)У повинні були призвести до класової боротьби на селі і розколу українського села за класовими ознаками, тобто більшовики влаштовували “малу громадянську війну” в середовищі монолітного українського селянства, нацьковуючи середняка, незаможного і безземельного селянина на заможне селянство.

2 травня. В Харкові відкрилась 1 Всеукраїнська нарада ЦК КП(б)У, де було розглянуто звіт ЦК з питань хлібопоставки, ролі комнезамів і Загонів Особливого призначення (ЗОП–ЧОН) з боротьби з “політичним бандитизмом”.

4 липня. У Харкові відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б) України, на якому було розглянуто питання про інтенсивність вивезення хліба в РСФРР, Крим та Північнокавказькі регіони згідно з телеграмою Леніна, який вимагав збільшити вивезення хліба більше від запланованих норм. Було прийнято рішення про щоденне відвантаження: з Києва — 10 вагонів, з Полтави — 20, з Кременчука — 5, із Запоріжжя — 7, з Миколаєва — 5, з Одеси — 5, з Чернігова — 3 вагонів. Таким чином, кожен день з України повинно було вивозитися 55 вагонів хліба. Якщо вважати, що кожен вагон вмщував 75 тонн борошна, то рішенням від 4 липня з України вивозилося на 4125 тонн хліба більше від того, що було заплановано. Звичайно, це потребувало підвищення податкових ставок, без яких директиву виконати було неможливо.

28 липня. Податкові ставки було підвищено на 70–80 пудів постановою, яка була прийнята на спільному засіданні Політбюро ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР. Крім того, замість розрахунків податку за ячменем і житом цим рішенням запроваджувався розрахунок за пшеницею, що підвищувало податок ще на 25%¹. Таким чином, у липні українські селяни вже знали про те, що замість 8 пудів хліба з господарства вони повинні були віддати 12 пудів. На цьому ж позачерго-

вому засіданні було прийнято рішення підключити для одержання хлібних поставок спецвійська ОГПУ, ЧОН і регулярні частини Красної армії, розквартированої в УСРР, також було вирішено озброїти комнезами.

29 липня. Совнарком РСФРР направив до України свого уповноваженого представника Попова для здійснення контролю за хлібозаготівлею і відвантаженням зерна й борошна в РСФРР, Крим і Закавказзя. Цього ж дня в Харкові відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на якому виступив Попов. Після засідання було прийнято рішення про передачу РСФРР 60 000 000 пудів хліба, при цьому податкові ставки знову підвищувались¹. Рішення було продиктоване допомогою голодуючим Росії. Таким чином, рішенням від 17 серпня 1921 року була закладена база голодомору в Україні, коли ВУЦВК прийняв постанову про формування державної, центральної, губернських і повітових “Комісій допомоги голодуючим Росії”. Головою цієї комісії було призначено Г. Петровського, який звернувся із закликом до селянства України. Однак для керівників РСФРР і УСРР уже тоді було зрозуміло, що виникла необхідність сформувати спеціальні збройні частини для викачування хліба у замордованого податками українського селянства.

24 серпня. Розпорядженням Всеросійського робітничо-селянського і продовольчого бюро ВЦРПС було направлено вказівку Українському Військпродбюро про негайне формування в Україні напіввійськових загонів, призначених для поповнення продзагонів. Розпорядження було видане постановою “Совета Труда і Оборони (СТО)”, прийняте в Москві 5 серпня 1921 року, за яким в Україну направлялось 8000 робітників, які входили до загонів, що формувалися. Таким чином, в Україні мали бути сформовані спільні “воєн-продуктдружини”, кожна силою 150 багнетів, причому загони з 3000 багнетів повинні були формуватися з українських робітників. Термін готовності “воєнпроддружин” в Україні встановлювався до 1 вересня 1921 року. Кожній дружині присвоювався номер, як і воєнній частині: українські дружини одержали номери від 100 до 150².

3 вересня. Ленін пише листа Христіану Раковському, в якому вимагає ще й сформувати “продміліцію” загальною кількістю 20 000

¹ ЦДАВО України, ф. 1, опис 6, справа 11, аркуш 29.

¹ ЦДАВО України, ф. 1, опис 6, справа 17, аркуш 33.

² ЦДАВО України, ф. 2605, опис 1, справа 553, аркуш 18.

багнетів і шабель, яка повинна була забезпечити збір поставок хліба. Того ж дня в Харкові проходить засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на якому прийнято рішення про підвищення продподатку по УСРР з 117 000 000 пудів до 128 000 000 пудів¹.

11 жовтня. У Києві відбувся Всеукраїнський Православний Собор, у якому взяли участь близько 500 представників українського православного духовенства і миряни. Було прийнято рішення про відродження Української Автокефальної Церкви на чолі з митрополитом В. Липківським. Свою роботу собор закінчив 27 жовтня.

5 листопада. Вийшла постанова Української Економічної Ради про використання для стягнення продподатку в Подільській губернії Кінного Корпусу Червоного Козацтва. Окрім того, регулярні частини Красної армії повинні виділити для цього 2000 гвинтівків для озброєння загонів продміліції².

15 листопада. Раднарком УСРР розіслав місцевій владі повітів і губерній інструкцію про порядок проведення репресій проти селян, які не здали продподатку. Повітова влада, спеціальні продовольчі повітові комітети видали на цій основі свої регламентуючі документи. Так, того ж дня Вознесенський повітовий особливий продовольчий комітет віддав наказ командуючим продзагонами, § 4 якого мав інструкцію застосовувати репресії проти заручників у разі невиконання поставок хліба:

“§ 4. Взяти в кожній волості від 15 до 20 чоловік заложників із куркульського і середняцького населення. У випадку, якщо яке-небудь село відмовляється давати підписку про кругову відповідальність або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48-годинний термін, і після закінчення терміну продподаток не буде виконано, такі села будуть оголошені ворогами Совецької влади. Половину заложників буде засуджено, аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято нову групу. Всі наявні зернохліб і зернофураж, не дотримуючись цифр належного продподатку, в господарствах, на яких буде поширена колективна відповідальність, буде конфісковано”³.

Таким чином, у наявності — повне свавілля, коли все залежало від начальника продзагону.

¹ ЦДАВО України, ф. 1, опис 6, справа 17, аркуш 51–51 зв.

² ЦДАВО України, ф. 539, опис 1, справа 119, аркуш 75.

³ ДАОО: ф. Р-2106, опис 3, справа 655, аркуш 38.

9 грудня. У Харкові відкрилась VI конференція КП(б)У, на якій відбувалося обговорення голоду в південних регіонах УСРР внаслідок засухи (так офіційно було зазначено причину), а також про стан справ з посівною. Там само, після конференції відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому 15 грудня було обрано першим секретарем Д. Мануїльського.

11 грудня. За інформацією “Бюлетеня комісії допомоги голодуючим в Росії” при ВУЦВК було вказано кількість нарядів, виданих на відвантаження продовольства в різні пункти РСФРР. Так, з Харківської губернії на відвантаження було видано 19 нарядів, з Донецької — 7, з Катеринославської — 1, з Миколаївської — 6, з Одеської — 28, з Волинської — 10, з Київської — 39, з Чернігівської — 100, з виданих у загальній кількості 252 нарядів на 15 листопада 1921 року було виконано лише 85 нарядів і це при тому, що хлібопоставками займалися регулярні частини Красної армії.

14 грудня. Цього дня в Харкові відкрився VI Всеукраїнський з’їзд Рад, на якому після доповіді голови Раднаркому УСРР про проведення весняного посіву 1921 року, наявність зернового фонду (що пішов у хлібозаготівлю) було обрано президію ВУЦВК, головою якої став Г. Петровський. З’їзд визнав невиконання поставок хліба і невиконання нарядів на відвантаження. Було вирішено звернутися до командуючого Київським Військовим Округом Іони Якіра з проханням виділити для збирання поставок хліба частини Красної армії.

25 грудня. Цього дня командуючий К. В. О. Іона Якір доповідав Раднаркому УСРР про те, що на “профроботу” у Волинській губернії виділено 800 багнетів. У Подільську — окрім піхоти ще 25 ескадронів, у Київську — понад 2500 багнетів і шабель, у Полтавську — 2000 багнетів, у Кременчуцьку — 200 багнетів. Якір зазначив, що допомога Красної армії у “профроботі” цими частинами навряд чи обмежиться¹.

27 грудня. У Москві було прийнято декрет ВЦВК про негайну конфіскацію церковних цінностей для “допомоги” голодуючим. Слід було чекати, що Раднарком УСРР також ухвалить аналогічне рішення.

¹ ЦДАВО України, ф. 340, опис 2, справа 4424, аркуш 1.

1922 рік

10 січня. У Москві було підписано угоду між Совнаркомом РСФРР і “Американською Адміністрацією Допомоги” (ААП) — неофіційною добровільною американською благодійною організацією під головуванням Норберта Гувера¹. Однак при цьому нічого не було сказано про голод у південних регіонах України.

14 січня. У Харкові Раднарком УСРР прийняв постанову “Про зниження продовольчого натурподатку, заміну його на гроші і звільнення від нього в губерніях та повітах, які оголошені неврожайними”, — в Запорізькій, Донецькій губерніях, у Дніпропетровському, Харківському, Миколаївському, Одеському, частково Тираспольському і Вознесенському повітах, Катеринославському, Новомосковському, Костянтинградському, Кобеляцькому повітах. Постанову підписав Христіан Раковський. Вона офіційно підтверджувала, що в УСРР наприкінці 1921 і на початку 1922 років був голод. Вперше цю постанову про звільнення від продподатку голодуючих губерній України було прийнято без узгодження із Совнаркомом РСФРР².

16 січня. Цього дня відбулося засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на якому було ухвалено рішення про відправку кореспондентів центральних газет УСРР у голодуючі повіти і губернії. Секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський підписав постанову про вжиття заходів “і розміщення в пресі якомога більшого числа свідчень про голод на Півдні України”. Ця постанова йшла врозріз з генеральною політикою ВКП(б) у Москві.

22 січня. У бюлетені “Український Червоний Хрест — голодуючим” повідомлялося, що в Білоцерківській волості Херсонського повіту голодують 90 % селян, а хлібопоставки виконано на 97 %. Крім того, весь інвентар і одяг селяни проміняли на хліб, але його було відібрано “загороджувальними” загонами. Таким чином, хлібопоставки були виконані за рахунок того, що хліб відібрали у голодуючих селян.

28 січня. Христіан Раковський направляє доповідну записку В. Леніну в Москву, в якій наводить статистичні дані, з яких видно, що голод на Півдні України — злочин, а не наслідки неврожаю в південних регіонах УСРР. Христіан Раковський пише в листі:

“...я повинен констатувати: стосовно продовольчої і посівної потреб наших голодуючих губерній ми проявили злочинну недбалість (розр. — *Авт.*): Олександрійській губернії було обіцяно з 1 листопада видавати по 90 вагонів хліба для голодуючих, тим часом, як за три місяці — листопад, грудень, січень — було перекинуто всього 44 вагони. Це відбувалося тому, що ми в першу чергу (розр. — *Авт.*) мали Советську Росію і Донбас”¹.

На Кавказ і Крим було відвантажено 18 497 000 пудів хліба, а до 25 січня було направлено ще 1169 вагонів із зерном (відправлялись і жито, і пшениця, а кожен вагон вміщав до 1000 пудів). На 1 січня 1922 року в Росію було передано не менше 16 500 000 пудів, а під кінець січня — понад 18 000 000 пудів хліба.

Таким чином, замість того, щоб, як було обіцяно голодуючим із південних губерній УСРР, відвантажувати їм хліб, він відвантажувався в РСФРР, в Крим і на Кавказ, а селянство помирало з голоду. В довідці Раковський наводить дані щодо відвантаження.

Губернії	План із Росії (пудів)	Вивезено (пудів)
Волинська	4 112 000	6 865 000
Київська	10 274 000	11 270 000
Полтавська	83 204 000	10 018 000
Подільська	16 756 000	10 636 000
Кременчуцька	4 424 000	3 900 000
Харківська	7 566 000	4 214 000
Чернігівська	4 500 000	2 250 000
Олександрівська	8 679 000	255 000
Донецька	6 530 000	1 120 000
Миколаївська	11 254 000	1 040 000
Катеринославська	2 404 000	842 000
Разом	84 703 000	52 410 000

Таким чином, Христіан Раковський підтвердив, що план з відвантаження було виконано лише на 61,9 %, у чому його звинувачували кремлівські керівники.

¹ Збірник Постанов Уряду України, 1922, ч. 1, с. 29.

² ЦДАВО України, ф. 1, опис 6, справа 29, аркуш 8 зв.

¹ ЦДАВО України, ф. 1, опис 6, справа 29, аркуш 8 зв.

За свідченням Христіана Раковського, після відвантаження хліба в Росію, в Закавказькі республіки, Крим і Туркестан в губерніях України лишилося всього 41 900 000 пудів, що не покривало внутрішніх потреб країни і подолання голоду на Півдні, тобто трохи менше того, що було відправлено і вивезено за вказівкою Совнаркому РСФРР. Щоб якимось чином вийти із ситуації, що склалася, Раковський просив дозволу в Леніна вдатися до таких дій: продати 60 000 00 пудів кам'яного вугілля (антрацит) і на виручені 50 000 золотих рублів закупити хліба за кордоном, створивши оборотний фонд. Однак Ленін вимагав негайного погашення боргу з відвантаження хліба.

За свідченням української статистики того часу наприкінці 1921 і на початку 1922 років в Україні голодувало 1 200 000 осіб. Коли Раковський приймав у себе американську делегацію, то він сказав, що голод лютує не тільки в південних губерніях, а поширився і на північ. На початок 1922 року голодомор повністю охопив Олександрівську, Катеринославську, Миколаївську, Херсонську і Одеську губернії — тобто основних хлібних постачальників України¹.

28 січня. У звіті Наркомпроду РСФРР весь продподаток, включаючи й Україну, становив 156 000 000 пудів, а Україна постачала на 15 січня 1922 року 60 000 000 пудів, відбирали хліб у своїх, прирікаючи їх на голодну смерть, про що свідчить звіт Наркомпроду УСРР, який було передано до ЦК КП(б)У.

Місяці 1921 р.	Здано, пудів		
	РСФРР, Крим, Кавказ	Донбас	Відвантажено, пудів
Серпень*	728 000	338 000	4 738 000
Вересень*	1 592 000	2 259 000	8 100 000
Жовтень	5 216 000	2 201 000	10 470 000
Листопад**	6 685 000	225 000	6 270 000
Грудень***	4 275 000	750 000	7 895 000
Разом	18 496 000	5 823 000	37 473 000

* — зазначено відвантаження всіх сільгосппродуктів, у тому числі і хліб;

** — включили і частину відвантажень за жовтень;

*** — відвантаження в грудні подано комплексно — всі вантажі, крім солі².

¹ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. — Торонто, Канада, 1992, док. ч. 304, с. 219.

² ЦДАВО України, ф. 1, опис 20, справа 981, аркуш 18.

Якби не протидія Москви, голодомору наприкінці 1921 року могло б не бути, бо селянство Півдня закупило б хліб своїм коштом.

Однак інструкції Наркомпроду РСФРР, які прийняв Наркомпрод УСРР, забороняли перевезення хліба з північних губерній на південь: на всіх дорогах були встановлені регулярні підрозділи Красної армії, міліція, чоновці і продовольчі спеціальні дружини, озброєні підрозділи комнезамів. Пропускаючи порожні підводи з півдня, загони конфісковували навантажені хлібом підводи з півночі. Було також заборонено всі ярмарки до виконання продподатку, після чого загони було знято, але селяни вже опухали від голоду, працювати в полі не могли, підвищувалась смертність. Поновлювались базари і ярмарки, але торговців не було і торгувати було нічим¹.

15 лютого. Інформація з доповідної записки Губернської комісії голодуючим у Запорізькій області містить свідчення про те, що в 1921 році засіяно 1 823 000 десятини, а зібрано лише 6 378 000 пудів, причому врожай озимих дав лише 12 пудів з десятини, а врожай ярових — 3 пуди. Загальна ж потреба губернії становила 35 152 392 пуди, в тому числі:

Прогодування населення	—	12 472 390 пудів
Прогодування худоби	—	8 144 002
Фонд для зернових посівів	—	6 835 150
Фонд для озимих посівів	—	7 700 850 пудів.

Таким чином, від урожаю було одержано всього 18,14 % необхідної кількості хліба для прогодування населення, худоби та для посівного фонду. Посівна 1921 року залежала від того, чи буде зерно із посівного фонду здано на хлібопоставки і відвантажено в РСФРР, Крим, Закавказзя і Туркестан.

22 лютого. За доповіддю представника Комітету Нансена, акредитованого в Женеві, на півдні України голодують 8 000 000 селян. Комітет Нансена на пряму не займався Україною, але, діючи на Поволжі, наприкінці 1921 року все-таки направив своїх спостерігачів на південь України². Ослаблене війною селянське господарство виявилось безсилим у боротьбі з голодом. Але представники РСФРР все-

¹ Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. — Торонто, Канада, 1992, док. ч. 528, аркуш 409–410.

² Самійленко І. "Соціополітичне тло голодового геноциду в Україні". — К.: Промісвіта, 1998. — С. 16.

таки взяли від голодуючих селян 4,9 % від і без того малого врожаю. Посівна 1922 року пройшла ще гірше, ніж в 1921 році: засіяно було лише 234 000 десятин замість 1 823 000, тобто лише 12,8 % всієї посівної площі губернії. Посівний фонд було забрано на відвантаження в РСФРР, Крим, Закавказзя. Мало того, голодуючій губернії було встановлено продподаток в 398 800 пудів¹.

8 березня. У Харкові ВУЦВК ухвалив постанову про конфіскацію цінностей Української Православної Автокефальної Церкви і до липня місяця було конфісковано цінностей на 834 000 золотих карбованців.

9 березня. За інформацією голови Херсонського повітового виконкому, яка була направлена в Президію ВУЦВК УСРР, Херсонщині була потрібна негайна допомога продовольством і ліками.

У Херсонському повіті голодувало:	дорослих	—	72 614
	дітей	—	67 999
	померло	—	200

У самому місті Херсоні голодують:	дорослих	—	9118
	дітей	—	4836
	померло	—	3012
	хворих	—	3147

У місті зареєстровано 10 000 безробітних або 70 % всього працездатного населення. Спостерігається масовий відплив з міста кваліфікованих робітників².

10 березня. У Харкові прийнято постанову Раднаркому УСРР про кримінальну відповідальність “За невдале зберігання, псування, розкрадання, затримку під час доставки і неправильне використання посівного матеріалу”. Постановою передбачалися жорстокі репресії³.

19 березня. Лист командуючого частинами Червоної армії в Україні Михайла Фрунзе на адресу ЦК КП(б)У, Наркомзему і Наркомпроду УСРР.

“19 березня 1922 року. Стан посівної кампанії в Балтському повіті викликає серйозні занепокоєння. Всі сили повіту кинуто на завершення продкампанії, за якою лишається добрати

більш як 20 тис. пудів. Між тим, ресурсів уже не вистачає для проведення повністю наміченого центром посівплану. Продподаток збирається відкритою силою. Війська оточують поселення і обходять кожен дім. В зв'язку з цим уже відбувся ряд відкритих виступів цілих сіл, головним чином жінок і дітей. Вибивання недобраної кількості, за запевненнями повіторганів і представників губернського центру, які слідкують за проведенням продкампанії, приведе до зриву посівкампанії, не більше. Питання вимагає негайного вирішення. М. Фрунзе”¹.

Таким чином, склалася ситуація, яка свідчить, по-перше, про насильницьке вилучення зерна на покриття недоїмок з продподатку, а по-друге, про насильницьке відбирання зерна на проведення весняного посіву. Зрозуміло, що за такої ситуації селянство прирікалося на голодну смерть, бо Балтський повіт був у складі Одеської губернії, тобто у зоні голодомору. Керівництво УСРР, виконуючи розпорядження Совнаркому РСФРР, заздалегідь свідомо йшло на знищення в цій губернії селянства голодом.

22 березня. У Харкові ВУЦВК прийняв рішення про організацію на базі ВУНК Державного Політичного Управління (ДПУ), яке було підпорядковане ОГПУ РСФРР, минаючи Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР, якому підпорядковувалося лише формально.

12 квітня. У Харкові прийнято Постанову ВУЦВК про амністію всім, хто вів бойові дії проти Советської влади в 1917–1921 роках в Україні за винятком Петра Врангеля, Олександра Кутєпова, Нестора Махна, Симона Петлюри, Павла Скоропадського і Юрія Тютюнника. Задум постанови був з підтекстом: ОГПУ і ДПУ УСРР цим актом “милосердя” намагалися заманити в Україну всіх тих, хто потенційно був небезпечним для советської влади, щоб згодом без усяких зусиль розправитися з найактивнішими борцями за національну справу. Через кілька років майже всі, хто повернувся в Україну, потрапили під суд і опинились в концтаборах, де й були розстріляні.

24 квітня. Цього дня Центральна комісія РСФРР одержала повідомлення Голови Центральної Комісії УСРР з вилучення церковних цінностей М. Скрипника про кількість вилучених в Україні церковних цінностей станом на 10 квітня 1922 року:

¹ ЦДАВО України, ф. 1, опис 6, справа 33, аркуш 62.

² Там само.

³ Там само.

¹ ЦДАВО України, ф. 3040, опис 1, справа 241, аркуш 43 зв.

Губерній	Золото, пуд.	Срібло, пуд
Кременчуцька	—	5,20
Запорізька	—	9,16
Харківська ¹	0,57	20,27
Одеська ²	0,77	104,33
Разом	1,34	118,69

Крім того, в Одеській області було вилучено діаманти і алмази на 2948 каратів.

16 травня. За даними листа Г. Петровського М. Калініну в Херсонському повіті спостерігається продаж на ринках людського м'яса, вимирають робочі квартали Херсону, Миколаєва, Нікополя і Таганрога. На 1 квітня 1922 року зафіксовано 3 000 000 голодуючих, з яких лише 15 % одержують 1/8 фунта хліба на день. В листі Петровський просить Калініна про вплив на ЦК ВКП(б) щодо припинення хлібних поставок із голодуючого Півдня України в Росію і залишення там майбутнього мізерного зібраного врожаю, а також і продподатку для допомоги голодуючим. Однак сприяння Калініна голова ВУЦВК Г. Петровський так і не одержав³.

24 травня. За інформацією, яка містилася у другому листі Г. Петровського М. Калініну, в УСРР на 1 травня 1922 року в Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Миколаївській та Одеській губерніях — 3 700 000 голодуючих, тобто 35 % всього населення Півдня УСРР, причому 40 % з них — діти. Всього ж в українських губерніях на цей час — 6 800 000 голодуючих. Уряд зможе задовольнити лише 7,5 % голодуючих, іноземна допомога планується лише на перспективу і то в розмірі 8,0 % необхідних поставок зерна. Таким чином, із 6 800 000 голодуючих Раднарком УСРР з наявними ресурсами може нагодувати лише 680 000 голодуючих або всього 0,1 %. Офіційно з 6 грудня 1921 року постановою ВУЦВК і ЦК КП(б) України голодуючими визнані:

Запорізька область	—	всі повіти
Донецька	—	Криворізький, Маріупольський, Таганрозький
Катеринославська	—	Катеринославський і наполовину Верхньо-Дніпровський
Миколаївська	—	Миколаївський, Херсонський, Дніпровський
Одеська	—	Родоський, Балтський, Тираспольський.

З травня 1922 року голод повністю охопив Донецьку, Запорізьку і Катеринославську губернії. В Миколаївській губернії — Миколаївський, Херсонський і Дніпровський повіти, в Одеській — Одеський, Тираспольський і Вознесенський повіти.

Як зазначає Г. Петровський, — найнебезпечнішим є те, що голод вже підступає і до повітів північних губерній країни: в Полтавській губернії голод у Костянтиноградському і Кобеляцькому повітах, у Харківській — у Зміївському, Куп'янському, Ізюмському повітах, у Кременчуцькій області — голод в Олександрійському повіті.

Однак, не зважаючи на катастрофічне становище з продовольством і голод, який в УСРР перевершив голод у Поволжі, як пише Г. Петровський, — ВЦВК РСФСР відмовився визнавати голод в Україні. І це при тому, що в УСРР з початку кампанії з допомоги голодуючим в РСФРР і по 1 травня 1922 року, — відправила в РСФРР 969 вагонів хліба, а своїм голодуючим — всього 232 вагони.

У своєму другому листі Г. Петровський настійливо просить голову ВЦВК РСФСР М. Калініна видати постанову ВЦВК про визнання голоду в Україні, підвищити матеріальну допомогу УСРР і взяти до відома те, що в ситуації, що склалася з продовольством, Раднарком і ВУЦВК УСРР не вважають “можливим відправляти в Поволжя продовольство, яке зібрано в межах України, і змушене вживати його цілком для надання допомоги голодуючим в Україні, виділяючи від зібраного продовольства 10,0 % для відправки в Крим”. Григорій Петровський і не уявляв того, що голодна смерть українському селянству була визначена заздалегідь, запланована Троцьким і Леніним як стратегія голоду для знищення українського “політичного бандитизму”, знищення повстанства.

1 червня. Михайло Калінін залишив листа Григорія Петровського без відповіді, бо визнати голод в УСРР означало для Леніна і

¹ ЦДАВО України, ф. 1, опис 6, справа 702, аркуш 152.

² ДАОО, ф. Р-99, опис 3, справа 744, аркуш 1.

³ ЦДАВО України, ф. 1, опис 2, справа 702, аркуш 169.

Троцького — надати негайну допомогу союзній країні і відмінити поставки продовольства із УСРР в РСФРР, Туркменістан і Закавказзя. Тоді ЦК КП(б)У і ВУЦВК УСРР скликають позачерговий пленум і спільно надсилають 1 червня 1922 року листа в Москву. Вони “переконливо просять відміни зобов’язань України про вивезення хліба в РСФРР через особливо погіршене становище робітників України і приєднання по відношенню допомоги України Криму, в крайньому разі, компенсувати Україні негайною доставкою закордонного хліба”¹. Лист підписав лише голова ВУЦВК Григорій Петровський, який вирішив, знаючи ставлення Леніна і Троцького до українського селянства (обидва вважали українське селянство політичними бандитами і куркулями, “глитаями”), зачепити серця цих двох, показавши гірку долю українського робітничого класу, але і на цей, третій лист за підписом Григорія Петровського, відповіді не було.

28 червня. Постановою ВУЦВК УСРР у Харкові була створена прокуратура УСРР. Петровський не полишав спроб без узгодження з Совнаркомом РСФРР припинити поставки хліба за межі України і для цього йому була необхідна юридична підтримка. Крім того, був необхідний і центральний репресивний держапарат, який санкціонував би репресії всередині УСРР без втручання прокуратури РСФРР.

13 липня. Цього дня Центральна Комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК УСРР одержала листа постійного представника УСРР у Берліні Ауссена, який представляв Україну на “Міжнародному З’їзді Організацій і Комітетів Допомоги” (МСОКІП), який проходив тоді в Берліні. Інформація Ауссена показала, що представник РСФРР Свидович у своїй доповіді повністю проігнорував голод в Україні, зупинившись лише на становищі в Поволжі. Цього українські делегати не могли лишити без уваги і з великими труднощами Левицькому вдалось виступити з коротким повідомленням про голод в УСРР, зазначивши при цьому, що “польська влада конфіскує в Польщі зібрані українцями пожертвування і продукти (на це особливу увагу звернули делегати Франції і США, яким ми дали відповідні довідки)”². Таким чином, можна з певною мірою достовірності стверджувати, що представники РСФРР не були зацікавлені в наданні міжнародної допомоги голодуючим в УСРР.

¹ ЦДАВО України, ф. 1, опис 2, справа 702, аркуш 47.

² ЦДАГО України, ф. 1, опис 20, справа 1034, аркуш 78–80.

9 серпня. У Харкові ВУЦВК прийняв рішення про пільги сільгоспколективам — прообразам майбутніх колгоспів щодо продподатку, який був меншим, ніж у одноосібників. Це був своєрідний стимул для організації сільгоспколективів (СОЗ).

19 серпня. Інформація Миколаївської Губернської комісії допомоги голодуючим, направлена Центральній Комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК УСРР.

Населення, кількість голодуючих, смертність

Повіти Миколаївської губернії	Голодуючих (осіб)		Смертність (осіб)	
	Дорослих	Дітей	Дорослих	Дітей
Миколаївський	79 678	79 458	1926	2050
Херсонський	74 092	72 301	10 454	8489
Єлизаветградський	46 000	32 000	1284	8599
Дніпровський	49 035	45 994	8313	4584
Разом	284 805	229 753	21 977	23 722

У той час населення Миколаївської губернії складалося з 773 180 дорослих і 490 332 дітей. Таким чином, у процентному відношенні відповідність голодуючих і смертність в повітах губернії виглядала таким чином:

Повіти Миколаївської губернії	Голодуючих, %		Смертність, %	
	Дорослих	Дітей	Дорослих	Дітей
Миколаївський	10,30	16,20	0,25	0,42
Херсонський	9,58	14,74	1,35	1,73
Єлизаветградський	5,94	6,52	0,16	1,75
Дніпровський	6,36	9,38	1,07	0,93
Разом	32,18	46,85	2,84	4,83

Сумарно, кількість голодуючих і померлих

Повіти Миколаївської губернії	Голодуючих		Померлих	
	Осіб	%	Осіб	%
Миколаївський	159 136	12,59	3976	0,31
Херсонський	146 395	11,58	18 943	1,49
Єлизаветградський	78 000	6,17	9883	0,78
Дніпровський	95 029	7,52	12 897	1,02
Разом	478 558	37,86	45 699	3,60

Відсоток голодуючих і померлих, беручи за 100 % загальну кількість населення Миколаївської губернії, — 1 263 512 осіб. Відсоток всіх втрат населення до загальної кількості — 41,49 %, починаючи з грудня 1921 по 15 вересня 1922 року¹.

16 жовтня. У Харкові пройшов пленум ЦК КП(б) України, на якому розглядалося національне питання та українізація.

16 грудня. У Харкові Раднаркомом УСРР прийнято Положення про Верховний суд УСРР. Сформовано склад Верховного Суду УСРР.

30 грудня. У Харкові ВУЦВК прийняв “Цивільний карний кодекс” і “Карно-процесуальний кодекс УСРР”. У країні почалась адміністративно-територіальна реформа: скасування губерній, повітів і волостей та створення замість них районів і округів. Реформа тривала до 1926 року. Згодом округи були замінені областями. На 1-му Об’єднаному з’їзді делегати робітничо-селянських рад РСФРР, УСРР та ЗСФРР (Азербайджан, Вірменія та Грузія) затвердили Союзний договір про створення єдиної союзної держави — СРСР. У 1925 році до нього приєдналися Туркменська СРР та Узбецька СРР. На базі цього договору II сесія Виконкому СРСР 6 липня 1923 року прийняла Конституцію СРСР, затверджену 31 грудня 1924 року. Формальна незалежність УСРР припинила своє існування. За період з серпня 1921 по січень 1923 року із УСРР в РСФРР було вивезено:

Період	Пудів	Вагонів
Серпень-грудень 1921 р.	16 707 633	17 729
Січень-липень 1922 р.	5 413 500	6015
Разом за 1921–1922 рр.	22 121 163	23 744
Разом за 1922–1923 рр.	9 088 321	10 854

Грабунок продподатком, організований Москвою, поставив голодуючі губернії півдня України на межу вимирання. “Селянська Правда”, орган харківських більшовиків, надрукувала в ч. 34 за грудень 1922 року дані про урожай 1922 року: хліба зібрано 70 129 200 пудів, картоплі 3 381 900 пудів, м’яса заготовлено 2 272 200 пудів, сіна 1345 276 пудів і соломи 1 470 500 пудів.

¹ ЦДАВО України, ф. 258, опис 1, справа 277, аркуш 12 зв. — 13 зв.

1923 рік

4 квітня. У Харкові розпочали свою роботу делегати VII Конференції КП(б)У для підготовки партійного з’їзду. Було розглянуто ряд питань, в тому числі з податкової політики, сільського господарства, розширення сфери діяльності української мови в державі і партії. Це було початком “українізації”. Першим секретарем ЦК КП(б)У було запропоновано обрати Е. Квірінга.

17 квітня. У Москві відкрився XII з’їзд РККА(б), на якому розглянуто податкову політику на селі в бік посилення її жорсткості в комплексі з національним питанням, йшла широка дискусія.

19 травня. У Харкові вийшов Декрет “про єдиний сільгосподаток, підготовлений ВУЦВК і Раднаркомом УСРР.

9 червня. Нарада у Москві в ЦК РКП(б) з національного питання. На нараді виступив Й. Сталін, який піддав різкій критиці позиції Християна Раковського з питань національної політики УСРР і поставок хліба з України в РСФРР. Критиці було піддано і Скрипника.

1 серпня. У розвиток рішень, прийнятих з національного питання у Москві, ВУЦВК і Раднарком УСРР прийняли постанову про забезпечення рівноправності української мови порівняно з російською, про необхідність розвитку української мови. І в той же час українське ГПУ почало кампанію по жорсткій “зачистці” (висловлюючись сучасною мовою). В серпні було розгромлено установчий з’їзд “Молоді”, більшість делегатів якого одержали по три роки заслання і були вислані на Соловки. Почалась “українізація”.

17 жовтня. У Харкові ВУЦВК прийняв рішення про перейменування ряду населених пунктів в Україні і знищення сіл, де після голодомору нікого не лишилося. Тоді ж, в жовтні 1923 року, у Харкові пройшов “Собор Оновлення”, на якому була створена Українська Синодальна Церква на чолі з митрополитом Пименом. Партійно-адміністративний апарат УСРР пішов на цей крок для того, аби зіштовхнути Синодальну і Автокефальну українські церкви.

1924 рік

31 січня. II з’їзд Рад ССР прийняв і затвердив Конституцію СРСР. З’їзд тривав з 26 січня по 2 лютого 1924 року. Після прийнят-

тя Конституції СРСР усі конституції союзних Республік повинні бути приведені у відповідність з цим документом, прийнятим у Кремлі. Цей день вважається днем закінчення формального суверенітету УСРР.

Березень. Внаслідок амністії, оголошеної ВУЦВК УСРР, в Україну повернулися Михайло Грушевський та інші колишні члени Центральної Ради, а також генерал Гриць Коссак та інші колишні старшини і солдати Галицької Армії.

Цього ж місяця почалось засідання Київського губернського суду зі слухання справи “Київського обласного центру дій” як підпільної націоналістичної організації, яке закінчилося 8 квітня того ж року: три особи одержали вищу міру покарання — розстріл, шестеро — 10 років суворої ізоляції. Однак 16 травня того ж року Президія ВУЦВК замінила смертну кару тюремним десятилітнім ув’язненням, а засудженим до десяти років термін ув’язнення скоротили вдвоє. Судова справа “Київського обласного центру дій” стала початком репресивних політичних процесів на Україні.

13 серпня. Згідно з постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР, ГПУ УСРР виводилась із підпорядкування наркомату внутрішніх справ УСРР і переходила безпосередньо в підпорядкування Совнаркому.

24 грудня. Совнарком СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦИК прийняли рішення Комінтерну про розпуск Української комуністичної партії, яка самоліквідувалась на початку березня 1925 року, частина її членів перейшла в КП(б)У. Так безславно закінчила своє існування та партія, яка вважала за можливе створення незалежної Української соціалістичної держави поряд з Советською Росією.

1925 рік

30 березня. На Дніпропетровській окружній конференції КП(б)У спільно з політорганамі військових частин, дислокованими в окрузі, стояло питання про випадки масового об’єднання красноармійців в опозицію до советської влади через репресії, які застосовувалися до їхніх родин під час збирання продподатку¹.

5 квітня. У Харкові відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому розглядалися питання підвищення ефективності українізації. На пле-

нумі генеральним секретарем ЦК КП(б)У було обрано Лазаря Кагановича. Крім того, партійні органи були збентежені небезпечним становищем у територіальних і регулярних частинах Красної армії, які дислокувалися на території УСРР і на 75–80 % склалися з українського селянства, яке гостро цікавилось становищем в рідних селах. Москва пішла на скорочення територіальних частин: з тих 5 500 000 багнетів і шабель, які стояли в Україні в 1924 році до кінця 1925 року, лишилось всього 562 000 багнетів і шабель. Однак українське селянство лишилось в переважній більшості в регулярних частинах Красної армії і красноармійцям — українським селянам було не байдуже, що творили більшовики в їхніх рідних селах і на хуторах. Про це свідчать архівні матеріали — листи красноармійців в рідні села, найімовірніше, відібрані військовою цензурою чи співробітниками ГПУ УРСР. Так, наприклад, красноармієць із полку VII Стрілкового корпусу писав у листі в рідне село:

“Звичайно, Радвлада готується до війни, але товариство не хоче воювати і каже, що в разі війни здасться в полон. А коли комсомольці кажуть, що будуть в нас стріляти, ми відповідаємо, що обернемось і будемо стріляти у відповідь”¹.

Окрім зниження боєготовності регулярних частин Красної армії через репресії на селі в процесі збору продподатку, українське селянство також змушене було оплачувати за свій рахунок і ремонт приміщень та казарм для розміщення продзагонів і частин Красної армії. Так, в 1925 році на ці заходи у селян було відібрано 54 000 крб².

1926 рік

29 березня. У Харкові почав свою роботу пленум ЦК КП(б)У, який затвердив сільгосподаток на 1926–1927 роки, а також план перепису населення. Приблизно в той же час в Україну почали прибувати перші переселенці із РСФРР та інших республік СРСР. План голодомору 1921–1923 рр. було виконано повністю: було так, як після вибуху нейтронної бомби, яка прийшла у світ багато десятків років пізніше, — села, весь інвентар і родюча земля чекали на переселенців, а господарі лежали в братських могилах жертв голодомору.

¹ ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1976, аркуш 32.

¹ ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1997, аркуш 106.

² ДАДО, ф. 1, опис 1, справа 1998, аркуш 87.

Після перепису населення, який пройшов в УСРР в цьому році, її населення нараховувало 29 000 000 осіб і здавалося, що ніякого голоду й не було, однак ніхто тоді й не показав того в цих статистичних даних — яку частину в Україні становили корінні жителі, а яку — переселенці, бо за підрахунками істориків і статистів, Україна втратила понад 2 500 000 людей, причому головні втрати були в південних регіонах. Однак це не означало, що селянство не чинило опору окупантам. Троцький сказав на XV конференції ВКП(б) цього року, що селяни розмовляли з советською владою через дула зброї: хто-хто, а він знав чого можна чекати від українського селянства і був кровно зацікавлений в його знищенні¹.

26 квітня. Цього дня Сталін, який став Генеральним секретарем ЦК ВКП(б), надіслав листа Першому секретарю ЦК КП(б) України і в Політбюро ЦК з критикою позиції Шумського і Хвильового. Так почалась кампанія проти “націонал-уклоністів”, яку почав Лазар Каганович в Україні.

ГПУ УРСР повним ходом розкручувало кампанію з вилучення зброї у населення, відбираючи також і мисливські рушниці. Лише за даними адміністративного управління НКВС УРСР по Запорізькій окрузі в населення за 1925–1925 роки було вилучено:

вогнепальної зброї	—	121 одиниця
холодної зброї	—	113 одиниць
боєзапасів	—	1103 шт.

1927 рік

Літо. Українське селянство, трохи прийшовши до тями після страшної осені 1921 і зими 1922 року, поховавши своїх близьких і рідних, частково забивши дошками вікна і двері своїх будинків, пішло в місто на заробітки, а частково із останніх сил готувалось відстоювати свій урожай, готувалось до опору окупантам, таємно формуючи повстанські загони і запасуючись зброєю, навчаючи молодь володіти вогнепальною зброєю. Так, наприклад, влітку 1927 року секретар Криничанського РКП КП(б)У з тривогою повідомляв ЦК КП(б)У про те, що в районі з'явилась “Спілка мисливців”, яка має в

селах свої осередки, продає зброю і навчає поводженню з нею, проводить навчальні стрільби. Секретар вважав досить вірогідним, що під виглядом мисливців і під прикриттям “Спілки” формуються повстанські селянські загони¹.

Окупаційна влада також готувалась до вилучення нового урожаю і насамперед тим, що старанно поглиблювала розкол села: влада і партія готували базу для розкуркулювання.

17 серпня. У цей день вийшла Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР ч. 0/1779 “Про перерозподіл землі з урахуванням майбутнього урожаю 1927–1928 років”. Справа в тому, що після вимирання цілих волостей на півдні країни і частково ряду сіл на півночі і північному сході з'явилися земельні угіддя, обробляти які було нікому. Кампанія по переселенню селянства із РСФРР і союзних республік лише почалась і велася дуже обережно, бо більшовики не вважали голодомор закінченим, і мета — знищення “контрреволюційної нації” та підриву українського генофонду — ще не була досягнута в тих розмірах, які були заплановані Троцьким. Голодомор в період 1926–1928 років був би неефективним, а при цьому могли б постраждати і російські переселенці. Тому було прийнято ефективніше рішення: перерозподілити землю між селянством, віддаючи пріоритет переважно тому, хто підтримує советську владу, відібравши також землю у куркулів, створити колективні господарства, за рахунок всього цього ослабити економіку села в цілому і спровокувати новий пік голодомору не лише в південних регіонах, але й по всій території країни, врахувавши досвід піку голоду 1921–1923 років.

Лише після цього новий пік голодомору міг принести ефект, який очікувався, і лише тоді була б раціонально використана кампанія переселенців і русифікація української території.

Тому Постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР ч. 0/1779 передбачалось розподілення одержаних після голодомору 1921–1923 років земель в такій послідовності: її в першу чергу одержували вже організовані сільські комуни, колективні господарства, товариства спільного обробітку землі. Потім наставала черга незаможних селян, демобілізованих красноармійців, чоновців, комнезамів, червоних партизан і переселенців. Так, наприклад, в Запорізькій окрузі демобілізованим красноармійцям, колишнім красним партизанам і красногвардійцям додатково було передано в Софіївському районі

¹ Конквест Роберт. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор. — К.: “Либідь”, 1993. — С. 61.

¹ ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 857, аркуш 69.

39 гектарів. Природно, що після отримання додаткового земельного паю вони повинні були прийняти бік влади, яка їм цей пай передала¹.

21 вересня. У Харкові вийшла Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР, якою була сформована “Всеукраїнська Спілка Сільськогосподарських колективів” (“Укрколгосп”), нібито покликана бути сільськогосподарською профспілковою організацією. Згодом, 7 грудня 1932 року, на початку нового голодоморного піку, вона була розпущена.

Жовтень. Цього дня відбувся II Всеукраїнський Собор Української Православної Автокефальної Церкви, який обрав митрополитом Миколая Борецького. Політика окупантів у церковних справах залишалася без змін: на території України діяли три конфесії — Московська Православна церква, Українська Православна Автокефальна церква і Синодальна церква, які будь-якими засобами ділили прихожан між собою і, звичайно, ворогували при цьому поділі, а окупаційна влада тільки чекала тієї миті, коли виявиться переможець і тоді його можна буде “прихлопнуть” і почати кампанію з тотального знищення цієї конфесії та її храмів.

Цього ж місяця влада своїми силовими структурами жорстко проводила кампанію вилучення зброї в українського селянства. Однак, попри цю постанову, повстанський рух не припинявся. Так, наприклад, в Лебединському повіті Сумської губернії активно діяв в цей час і аж до 1928 року великий повстанський загін². Повстанський рух і в 1928 році в Україні не припинився, хоча і не був таким сильним як в 1921–1922 роках. Просто українські історики, не маючи поки що доступу до засекречених архівів, і досі не мають змоги опрацювати документи, які там зберігаються.

2 грудня. У Москві розпочав свою роботу XV З'їзд ВПК(б), що взяв курс на колективізацію сільського господарства і, звичайно, на боротьбу з заможним українським селянством, — основою українського повстанства. Підготовка до нового піку голодомору вступила в свою нову фазу.

1928 рік

Зима. За особистою вказівкою Генерального секретаря ВКП(б) Й. Сталіна в Україні почалось проведення надзвичайних заходів із заготовки хліба з застосуванням насильницьких дій і зі зняттям з посад советських і партійних керівників: реалізувалась програма дій, прийнята на XV З'їзді ВКП(б).

12 березня. У Харкові відбувся Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому були розглянуті питання програми ВКП(б), прийнятої на XV З'їзді в Москві, а також підбиті підсумки надзвичайної хлібозаготівлі, проведеної за особистою вказівкою Й. Сталіна в січнілютому. На пленумі з великою доповіддю виступив генсек КП(б)У Лазар Каганович, який звинуватив Шумського в “буржуазному націоналізмі”, 16 березня того ж року пленум закінчив свою роботу.

Йшла підготовка до “наступу на куркуля по всьому фронту”. Так, наприклад, у звіті Могилів-Подільського окружного виконкому, пересланого у ВУЦВК, про політичні дії проти заможного селянства під час надзвичайної хлібозаготівлі, зазначено, що було заведено 238 судових справ “з дезорганізації хлібного ринку” (окупанти самі дезорганізували, а звинуватили в цьому українське селянство), в тому числі:

Статті КК УСРР	Скупщики	Мельники	Куркулі	Середняки
За 97 ст.	2	—	—	—
За 127 ст.	20	8	4	—
За 135 ст.	21	18	2	—
За 58 ст.	22	5	94	40
Разом	65	33	100	40

Як бачимо, із наданої інформації 67,6 % усіх засуджених притягували за 58 статтею — “Антисоветська діяльність”, а 58,4 % всіх засуджених по цій статті були заможними і 24,8 % — середняками, тобто тими, за рахунок кого і виконувались хлібопоставки¹.

Така політика повинна була врешті-решт привести до зниження урожайності в Україні, зниження виробництва сільгосппродуктів і в кінцевому підсумку — до зниження їх споживання на душу населен-

¹ Державний Архів Запорізької області (ДАЗО), ф. Р-673, опис 3, справа 2152, аркуш 299.

² Саричев В. Селянський опір та армія в Україні другої половини 20-х років // “Бористен”, 1999. — Ч. 11. — С. 8.

¹ ЦДАКР України, ф. 1, опис 5, справа 385, аркуш 327.

ня. А якщо до цього ще згадати, що існував “твердий план” поставок хліба в РСФРР та інші союзні республіки із УСРР, який спеціально не враховував усі ці нюанси, то стане зрозумілим, що ще 2 грудня 1927 року на XV з’їзді ВКП(б) була визначена програма голодомору 1932–1933 років та її завдання, які вирішувались в 1928–1931 роках і поступово вели до знищення селянства на Україні як бази опору української нації окупаційній владі.

Квітень. Все це не могло не непокоїти делегатів пленуму ВКП(б), які зібралися в квітні 1928 року на обговорення генеральної лінії XV з’їзду та її реалізації. Не обізнані з диявольським планом знищення українства, вони панічно боялися селянського повстання в Україні, яке призведе чи може призвести до повстання в РСФРР і на територіях інших союзних республік. На пленумі лунали виступи: “Був перший дзвінок — Кронштадт, другий дзвінок — Грузія, зараз — третій дзвінок: ми на порозі громадянської війни!”¹

Однак не та уже була українська селянська маса, українське село перестало бути монолітом, як в 1919, 1920 і 1921 роках, — в українському селі відбувся класовий розкол, до якого доклали руку окупанти, в українському селі йшла “холодна громадянська війна”, спровокована московськими політиками, і зупинити її сил в української нації вже не було.

23 травня. У Харкові відкрився II Всеукраїнський з’їзд колгоспників, який закінчив свою роботу 28 травня. Однак основна маса населення України не сприйняла колгоспи як “светлоє майбутнє”. Мало того, можна досить достовірно стверджувати, що в той час існували таємні підпільні селянські повстанками, — організатори українського селянського опору окупаційній політиці. В обласних архівах міститься досить матеріалів про те, що у селах такі осередки опору існували, просто до цього часу цей напрямок в історії нашої країни поки що мало досліджений, хоч останнім часом і з’явилося кілька публікацій. Про осередки опору свідчать, зокрема, факти появи листівок:

“Мешканці Журавців Вільшанського району Шевченківської округи 1 травня 1928 року читали на стінах своїх хат таке: “У Києві дощ іде, а в Харкові слизько. Ой тікайте, комуністи, бо вже смерть вам близько”².

¹ ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1083, аркуш 18.

² ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1131, аркуш 28.

“У селі Менгул Маріупольської округи натовпи селян у кількості 150 осіб виламали двері і, увірвавшись у місцеве сільськогосподарське товариство, вимагали насіння”¹.

“Херсонський ОКП в червні 1928 року описав в КП (б)У таке: “Селянська маса схвилювана, настрої дуже ворожий щодо райвлади... Красна армія ненадійна, відмовляється виступати проти народу, приборкувати, коли розуміє, що голодні вимагають хліба”².

Ненадійність регулярних частин Червоної армії, на які в основному повинна була спиратися окупаційна влада, була настільки відчутною, що Москва, вживши відповідних заходів, вирішила створити класову за своїм складом армію.

30 червня. Вийшов циркуляр Народного комісаріату з військових і військово-морських справ ч. 32, згідно з яким ставали більш жорсткими вимоги до призовного контингенту для поповнення РККА на всій території СРСР, зокрема і на території УСРР щодо класового складу поповнення.

Першочергове значення мали критерії політичної надійності, необхідної для захисту окупаційної влади в Україні, — класового складу призовників в РККА і РККФ.

Критерії класового складу, %

Рід військ	Робітники, %	Селяни, %
Піхота	10,0	90,0
Кавалерія	—	100,0
Артилерія	50,0	50,0
Бронечастини	60,0	40,0
Зв’язок	30,0	70,0
Територіальні формування	15,0	85,0
Авіація	40,0	60,0
Флот	40,0	60,0
Спецвійська ОГПУ	25,0	75,0

Таким чином, під час формування поповнення ставка робилась на робітників, селян-бідняків і малозаможних середняків. Виключалось прийняття до лав РККА та РККФ “класово чужих”, в тому числі і тих, де в господарствах застосовувалася наймана праця³.

¹ ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1131, аркуш 17; Саричев В. Згадана праця, с. 10.

² ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1131, аркуш 22–23.

³ ДАДО, ф. 3744, опис 1, справа 64, аркуш 4–10.

14 липня. У Харкові почав свою роботу Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому було підбито підсумки згідно з вимогами пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б), що відбувся в перших числах липня. Лазара Кагановича було знято з посади першого секретаря і виведено зі складу ЦК, але це було визнання його роботи, бо він був переведений до Москви. На посаду Першого секретаря ЦК КП(б)У було обрано С. Косіора, поляка за походженням, який змінив на цьому посту єврея.

25 липня. У Харкові відкрився пленум ЦК КП(б)У, на порядку денному якого стояли підсумки хлібозаготівлі 1927–1928 років і перспективи на заготівлю 1928–1929 років. 28 липня пленум закінчив свою роботу. Виявились факти, аналіз яких свідчить про те, що хлібозаготівля 1928 року, проведена з жорстоким натиском на заможне селянство, хоч і дала приріст, але за рахунок зруйнування найзаможніших селянських господарств, тобто було спеціально підірвано основу хлібозаготівлі на перспективу. У звіті Київського окружного виконкому про виконання хлібопоставки в першій половині 1928 року (тобто постачання 1927–1928 років), надісланого до ВУЦВК, проглядається якраз така тенденція:

Місяць	Одержано, тонн		% до 1927 р.
	1927	1928	
Січень	1577	2780	176,28
Лютий	2841	6830	214,82
Березень	2059	4576	222,24
Квітень	154	11 773	7644,80
Травень	88	2790	3170,45
Разом	6719	28 749	427,87

Астрономічні відсотки виконання хлібозаготівлі були “пірровою перемогою” окупантів і початком загибелі українського села, що врешті-решт і призвело до піку голодомору 1932–1933 років, тобто до того, чого й прагнула окупаційна влада Кремля, — знищення потенціалу українського опору і заселення територій, що звільнялися, переселенцями із РСФРР та інших союзних республік¹.

¹ ЦДАЖР України, ф. 1, опис 5, справа 285, аркуш 303–304; Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К.: “Наукова думка”, 1993. — С. 82.

17 серпня. Цього дня відкрився спеціальний пленум Дніпропетровського ОКП КП(б)У, на якому обговорювались підсумки хлібозаготівлі та негативне до неї ставлення населення, а також військових частин Червоної армії, розквартированих в окрузі, які були незадоволені тим, що влада відібрала хліб не лише у заможних селян і середняків, але й у бідняків. Красноармійці ночами збирались у своїх казармах і обговорювали ситуацію, що склалася, не соромлячись у висловлюваннях на адресу влади.

На Запоріжжі також не все проходило так, як планували окупанти — антисоветська активність селянства в 1928 році зросла порівняно з 1927 роком у 2,8 рази, про що свідчать дані антисоветської активності селян, що набули масового характеру, одержані ЦК КП(б)У і Раднаркомом УРСР від Запорізького ОКП¹.

Характер антисоветських виступів	Кількість виступів	
1. Вимоги селянських союзів для захисту від сваволі	42	62
2. Погрози представникам влади	—	28
3. Розповсюдження анонімок і антисоветських листівок	—	9
4. Розповсюдження неправдоподібних чуток	29	29
5. Політичний бандитизм і політичне хуліганство	2	21
6. Пропаганда антисоветчини і пораженьських чуток	—	37
7. Підпали	—	3
8. Антисемітизм	—	21
Разом	73	210

Як видно з наведених в таблиці показників, антисоветська активність населення різко зросла, причому “політичний бандитизм” і “політичне хуліганство” можна розшифровувати як відродження повстанського руху і національного підпілля. Активність виступів населення проти окупантів зросла скрізь, а не лише в Запорізькій окрузі. Це ж було і на Херсонщині, де селяни дуже добре пам'ятали, з чого почався голодомор 1921 року:

“... в с. Воронцівка Херсонської округи жінки не дали змоги вивезти заготовлені Дніпробугом 8000 пудів хліба, а виставили свої варті, паралізуючи діяльність сільради і партосередку. Лише втручання військ ДПУ ліквідувало “збунтовану бабську владу”².

¹ ЦДАЖР України, ф. 1, опис 1, справа 385, аркуш: 280, 281, 283–187, 297–300.

² Саричев В. Згадана праця, с. 10.

1 листопада. У Харкові відбувся Пленум ЦК КП(б)У, на якому було розглянуто питання інтенсифікації хлібозаготівель, а також 1-й п'ятирічний план розвитку народного господарства УРСР. Наприкінці 1928 року із УРСР було вивезено до РСФРР 33 000 000 пудів хліба, що складало 21 % нового врожаю, зібраного в 1928 році.

21 листопада. Інформація донесення військового комісара Дніпропетровської округи А. Ярдошвілі показує категорії відсівання призовників¹.

Категорії відсівання	Осіб
Антисоветські елементи	590
Кримінальні елементи	349
Із жандармів, попів, поліцейських	47
Із заможних селян (куркулів)	94
Із заможних середняків	71
Із середняків	147
Разом	1298

Причини відсівання були у середняків такі: використання наймитів, пораження в правах, антисоветські виступи проти хлібоздачі².

1929 рік

14 березня. У селі Валвенкове Петрівського району 50 селян напали на сільраду, побили уповноваженого з хлібозаготівлі. Наступного дня була встановлена селянська влада³.

15 березня. Хлібозаготівля “вибивалась” спеціальними уповноваженими. Так, наприклад, в Шевченківську сільраду Магдалинського району Дніпропетровської округи було направлено спецуповноваженого райвиконкому Валеєво для прискорення здачі хліба. Він викликав до себе селян поодиноці, тримаючи кожного до глибокої ночі, вимагаючи видачі хліба, а за відмови — бив, колов пальці, залякував розстрілом⁴.

¹ ДАДО, ф. 305, опис 1, справа 68, аркуш 15–16.

² ДАДО, ф. 305, опис 1, справа 68, аркуш 15–16.

³ Зінченко А. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю // “Українське слово”, 2000, 16–22 березня.

⁴ ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1119, аркуш 151.

1 квітня. В Одеській окрузі знову почалась кампанія по вилученню зброї у населення. До 15 грудня було вилучено 233 одиниці вогнепальної зброї, переважно гвинтівки, мисливські рушниці й обрізи, невелика кількість револьверів.¹

За інформацією адміністративного управління НКВС УРСР з 1927 по 1929 роки у селянства було відібрано 27 296 одиниць вогнепальної зброї, 3474 одиниці холодної зброї і 76 205 штук різних боєзапасів.

Найменування	1927–1928	1928–1929
Вогнепальна зброя	13 486	13 810
Холодна зброя	2087	1417
Боєзапаси	35 438	40 767

Однак, як виявилось згодом, селянське повстанське підпілля повністю обеззброєне не було².

За тією ж інформацією адміністративного управління НКВС УСРР, з 1927 по 1929 роки в селах України проти представників окупаційної влади було проведено 1804 терористичні акти, в тому числі:

1927–1928 рр.		1928–1929 рр.	
Півріччя		Півріччя	
I	II	I	II
186	352	454	812

Як видно із наведених даних, друге півріччя 1929 року, попри те, що була зима і повстанці залишали на снігу сліди, за якими карателі могли їх знайти, опір окупантам виріс майже вдвічі порівняно з другим півріччям 1927–1928 рр.

7 квітня. У Харкові відбувся об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому стояло питання про стан українського сільського господарства та про роботу на селі.

У Москві, у квітні відбулась XVI партконференція, на якій, окрім боротьби з “правими уклоністами” на чолі з Бухариним, стояло питання щодо прискорення темпів колективізації на селі, практично була оголошена війна українському селу і почалась нова кампанія з

¹ ДАДО, ф. Р-2138, опис 1, справа 320, аркуш 522.

² ДАДО, ф. Р-2138, опис 1, справа 320, аркуш 522 зв.

роззброєння села. Тоді ж відбулись масові заворушення селян в Гуляй-Полі, де брало участь понад 800 чоловік, які звільнили заарештованих. Лише застосувавши зброю, міліція змогла відновити окупаційний “порядок”. У квітні відбулись заворушення і в ряді сіл Кременчуцької округи. В селі Манжели селяни відмовились здавати хліб, в с. Ново-Георгіївському селяни блокували пекарні, викрикуючи: “Давай приватну торгівлю! Ми голодуємо! Ось до чого довела радянська влада!”

На півдні України розпочався голод і селянські заворушення, про що окружні відділи ГПУ і доповідали в центр. Селянські заворушення охопили Єлизаветградську та Херсонську округи. План хлібозаготівлі весною 1929 року виконувався силою регулярних частин Красної армії¹. У кінці квітня до зброї стали всі спецзагони ГПУ УСРР.

29 квітня. В Ново-Московську Дніпропетровського району 300 селян протистояли місцевій міліції, не даючи заарештувати свого товариша, і лише коли прибув великий загін міліції, який заарештував 11 селян, окупаційний порядок було “поновлено”.

4 травня. У с. Тернівці селянство піднялось на захист місцевого священика, якого міліція намагалась арештувати. Наступного дня аналогічні заворушення виникли в с. Ротмістрівці, де заарештували священика, а з ним і 12 селян.

Заворушення також пройшли в селах Криворізької округи. У с. Березівці Волинського району українці всім селом захищали церкву, не давали її закрити, вимагаючи звільнення арештованого міліцією регента церковного хору².

У Єлизаветській округі, в селі Нова Прага, захищаючи церкву і місцевого священика, селяни кричали: “Геть комуністів, вони прийшли забрати останній хліб”. Зібравшись біля Успенської церкви всім селом, українці не давали заарештувати священика і регента, відбивались від міліції киями і камінням.

Цього ж місяця пройшли заворушення в Подільській округі. У с. Володіївці селяни, не даючи вивозити хліб, кричали: “Бий, це не влада, а бандити! Комуністи нехай не грабують бідних селян!”. Подібне кричали і селяни с. Сухий Ялівець Миколаївської округи³.

¹ Васильев В. Крестьянские восстания на Украине 1929–1930 годы // “Свободная мысль”, 1992. — Ч. 9. — С. 71.

² Там само.

³ Там само.

Червень. В Артемівській округі, в Рикові, заворушення на релігійному ґрунті переросли в антисоветські виступи, чинився опір підрозділам ГПУ, було арештовано 60 селян.

Терористичні акти населення	1928–1929 рр.	
	Кількість	%
Вбивства	165	13,3
Поранення	147	11,9
Посягання на вбивство	268	21,7
Підпали майна	517	41,9
Підпали	138	11,2
Разом	1.235	100,0

Наведена таблиця адміністративного управління НКВС УСРР¹ переконливо показує кількість повстанських виступів за період з II половини 1928 по I-е півріччя 1929 року включно. Голод на півдні вразив тільки-но сформовані колгоспи, хліба у них не було. Тоді влада вирішила ліквідувати колгоспи і перетворити колгоспників на одноосібників, але при цьому не дозволила їм взяти назад ні реманенту, ні худоби, які пішли на покриття заборгованості, яка значилася за ліквідованими колгоспами, при цьому загинули й озимі. Однак при цьому на новоутворених одноосібників наклали уже хлібопоставки більших розмірів. Таким сатанинським способом влада вирішила одержати борги з хлібопоставки з уже ліквідованих колгоспів². Розорене селянство, дивом уникнувши арешту і Гулагу, йшло в промисловість і на шахти, поповнюючи армію безробітних пролетарів.

Цього ж місяця почалось розформування останніх територіальних дивізій Красної армії, дислокованих на території УСРР, що можна пояснити переходом Збройних Сил СРСР повністю на постійну, кадрову і регулярну систему, а також тим, що міліційно-територіальні дивізії, сформовані з селянства, в бойовому відношенні були вкрай ненадійними³.

¹ ДАОО, ф. Р-2138, опис 1, справа 312, аркуш 31.

² Колективізація 1929–1933 і голод на Україні. — К.: Наук. думка, 1993. — Ч. 189. — С. 390.

³ Енциклопедія Українознавства. — К., 1995. — С. 1184.

3 липня. Вийшла постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР “Про розкуркулення і розширення у зв’язку з цим прав місцевих рад”. Таким чином, розкуркулення стало справою сільрад і районних рад, які в цьому питанні могли чинити на свій розсуд для виконання завдань і планів з поставок сільгосппродуктів. Вони могли застосовувати штрафи в п’ятикратному розмірі вартості незданих продуктів, описувати приватне майно, а також інкримінувати статті Кримінального Кодексу УСРР, ч. 57 та 58. Стаття ч. 58 кваліфікувалась як анти-советська діяльність.

Тоді ж відбувалося також і введення інститутів “додаткового самообкладання”. Восени 1929 року з селян с. Байбаковки Царичанського району Дніпропетровської округи було зібрано додатковий податок, із хліба якого було створено “красний обоз” із 350 пудів зерна (замість 250 пудів за встановленим планом). Окрім цього, з селян зібрали ще 110 карбованців на побудову літака “Комунарка України”¹.

Жовтень. Починаючи з жовтня 1929 року і по березень 1930 року в Україні почалась кампанія “Інтенсифікації колгоспного будівництва”, що супроводжувалася знищенням заможних куркульських і середняцьких господарств.

10 листопада. У Москві почав свою роботу Пленум ЦК ВКП(б), на якому розглядалась робота ЦК КП(б)У на селі. В рішенні було вказано на суцільну колективізацію півдня України.

20 грудня. На кінець грудня окупанти почали закривати в Україні церкви і заарештовувати священиків, регентів, висилаючи їх за межі країни. Селянство зустріло антирелігійну кампанію більшовиків “в багнети”. До заворушень на ґрунті голодомору приєдналися заворушення на релігійному ґрунті. Цього дня заступник начальника ГПУ УСРР латиш Карлсон доповідав про те, що з 1 березня по 15 грудня було 32 випадки масових селянських заворушень, пов’язаних зі зняттям дзвонів з церков, закриттям храмів, арештом служителів церкви, оскверненням церков, створенням в них складів, клубів, зерносховищ. Чекіст Карлсон також вказував на те, що назриває ситуація, коли заворушення на релігійному ґрунті можуть стати стабільно-хронічними і перейти в загострену політичну обстановку протистояння не лише як політична, але як і релігійна сила, підкреслюючи в своєму звіті в ЦК КП(б) України високий рівень релігійно-

сті українського селянства. При цьому він вказував на те, що церкви в селах відродились загалом на кошти самих селян і вважались власністю всієї селянської общини, причому священнослужителі також утримувались за рахунок села.

29 грудня. У газеті “Правда” було опубліковано виступ Генерального секретаря ВКП(б) Й. Сталіна на Пленумі ЦК ВКП(б), що відбувся в листопаді, де було сказано: “Ми перейшли від політики обмеження куркуля до політики ліквідації куркульства як класу!” Так почалась відкрита війна більшовиків проти українського заможного селянства, проти заможних селянських господарств — фундаменту українського національного опору і бази українського повстанства.

Наприкінці 1929 року відбулось підвищення самообкладання, яке збільшилось порівняно з періодом 1927–1928 років на 20–49%. Рішення це було прийнято ЦК КП(б)У, виходячи з індивідуального підходу під час оцінки вартості кожного господарства, керуючись прийнятним реєстром самообкладання.

Таблиця зі звіту Луганського окружного виконкому ВУЦВК з хлібозаготівлі і застосування заходів обмежень заможного селянства¹.

Дохід, руб.	Податок, руб.		%
	1927–1928	1928–1929	
До 200	4783	4648	-2,8
210–300	16 000	15 242	-4,7
300–400	24 300	25 876	+6,5
400–500	25 657	30 829	+20,2
500–600	19 913	29 660	+48,9
600–700	17 430	29 352	+67,8
700–800	10 633	19 628	+84,6
800–900	8020	16 430	+104,9
900–1000	6691	14 755	+126,5
Більше 1000	10 264	23 430	+128,8
По всіх групах	143 691	209 850	+46,0

¹ ЦДАЖР України, ф. 1, опис 5, справа 385, аркуші 366–368; “Колегія і голод на Україні 1929–1933”. — С. 30.

¹ ДАДО, ф. 7, опис 1, справа 1380, аркуші 11–13.

1930 рік

5 січня. У Москві вийшла Постанова ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”, де планувалось завершити суцільну колективізацію в Україні пізньої осені 1931 року або весною наступного 1932 року.

Перший етап суцільної колективізації, розпочавшись в січні 1930 року, охопив 309 районів України, 2 524 000 селянських господарств, причому за січень-лютий було знищено 18 870 заможних селянських господарств. Але проти колективізації піднялась хвиля невдоволеного українського селянства, що змусило ЦК ВКП(б) тимчасово припинити колективізацію. Однак все було зроблено таким чином, щоб звинуватити в цьому місцеву владу.

21 січня. У газеті “Красная Звезда” була опублікована стаття генсека Й. Сталіна “К вопросу о политике ликвидации кулачества как класса”, де було чітко визначено програму з розкуркулювання, а в газеті “Правда” була вміщена інструкція низовим організаціям ВКП(б) — “Ми повинні проводити розкуркулювання так, як вели себе з буржуазією 1918 року”.

Пізніше, через 30 років, в “Истории Коммунистической Партии Советского Союза” про призупинення колективізації буде написано так:

“Вороги советської влади розраховали, що перегини і помилки в колгоспному будівництві розлютять селян і штовхнуть їх на масові антисоветські виступи. Вони сподівалися скористатися тимчасовим невдоволенням частин середняків і повести їх за собою. В окремих випадках їм вдалось спровокувати антисоветські виступи”¹.

23 січня. У Харкові вийшла постанова ЦК КП(б)У, спрямована проти заможного селянства. Постанова зобов'язувала партійні органи негайно приступати до розкуркулювання в районах, визначених для суцільної колективізації з тим, щоб розкуркулювання в 450 із 583 районів УСРР було закінчено до 1 червня цього року.

28 січня. У Києві відбувся Надзвичайний Церковний Собор, на якому скінчила своє існування, не без допомоги Московської православної церкви, — Українська Православна автокефальна церква, розгром якої було приурочено до інтенсифікації антирелігійної кам-

пані, арешту священників і закриття храмів паралельно з початком розкуркулювання на півдні України. Тоді на каторгу відправили митрополита Липківського. ГПУ заарештувало 32 єпископи, в Києві було заарештовано 1000 осіб, в тому числі 700 служителів церкви, з яких 48 були розстріляні за антисоветську діяльність, тобто — за служіння українському народу¹.

30 січня. У Москві ЦК ВКП(б) прийняв постанову “Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах повної колективізації”. В Україну було направлено Спеціальну комісію ЦК ВКП(б) на чолі з В. Молотовим, за посередництвом якої ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР прийняли спеціальну Постанову “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”, де вказувалось: “...ставтеся до куркуля як до найхитрішого і все ще нерозбитого ворога”.

31 січня. У Москві прийнято Постанову ЦВК СРСР про дострокові перевибори сільрад і райвиконкомів в районах суцільної колективізації, яка була опублікована в газеті “Известия ЦИК Союза ССР” 1 лютого 1930 року за ч. 31. Більшовики призначали на місцях своїх людей, щоб забезпечити “правову” базу колективізації, тобто пограбування українського селянства.

Розкуркулювання ударило по підготовці до весняної сівби. За звітом Шевченківського окружного виконкому для проведення весняних посівних було мобілізовано зернового фонду 432 832 пудів хліба замість необхідних 1 438 218 пудів, тобто всього 30,2 % від необхідної кількості, а очищеного зерна було забрано 211 097 пудів, тобто всього 16,2 %. Таким чином, обробка всіх необхідних для виконання хлібопоставки посівних площ була під загрозою зриву. Крім того, в окрузі не вистачало запланованого зверху, але не поставленого сільгоспінвентаря, в тому числі:

Плугів-луцильників	— 233 штук
Борон посівних	— 455
Культиваторів	— 9
Лайників	— 130
Полільників	— 37
Сівалок	— 284
Запчастин до машин	— 235 штук ² .

¹ История Коммунистической Партии Советского Союза. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. — С. 423.

¹ Самійленко В. Згадана праця. — С. 24–25.

² Колективізація і голод на Україні 1929–1933. — С. 134.

Цього дня в с. Терлиці Монастирищенського району на стіні сільради з'явилась листівка: “Ні в якому разі не слухайте тих, хто підмає вас до колгоспу. Колгосп — це стара панщина. Найкраще — це зробити повстання, знищити радянську владу. Нас, повстанців, вже 40 осіб, і ми просимо органи міліції таємно приєднатися до нашої повстанської організації”. Листівки аналогічного змісту були також розклеєні в с. Рижановці Ландижанського району, в с. Синарі Ільницького району і по багатьох інших селах, що свідчило про присутність повстанського підпілля, яке згодом підготувало масові антисоветські виступи українського селянства в березні 1930 року.

1 лютого. У Москві вийшла Постанова ЦВК і Совнаркому СРСР “Про ліквідацію оренди землі і боротьбу з куркульством”, спрямована на знищення великих заможних селянських господарств. Цією постановою місцевій владі надавались повноваження вживати всіх необхідних засобів боротьби з куркульством до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх за межі окремих районів і країв. Уже наступного дня ЦК КП(б)У направив усім місцевим парторганізаціям циркулярний лист за постановою ЦК ВКП(б) від 1 лютого 1930 року “Про заходи ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації.”

15 лютого. За інформацією “Бюлетеня Наркомзему УРСР” ч. 2 за 1930 рік, на Миколаївщині були випадки збройного опору проти розкуркулювання і колективізації. В с. Сморшини Шепетівського району заможний селянин Камінський запалив сільраду і не давав гасити, стріляючи з гвинтівки. В Новобузькому районі було зареєстровано 15 пожеж сільрад і збройних нападів, а в с. Шаманівці повстанці підпалили велику поміщицьку садибу, де містилось правління СОЗ (“Союз вперед до соціалізму” — перші прототипи колгоспів)¹.

22 лютого. Керівник Криворізької окружної Контрольної комісії в “Інформаційному листі”, направленому в ЦК КП(б)У 22 лютого 1930 року, повідомляв:

“В окремих містах куркуль організує повстанками, так, наприклад, в П'ятихацькому районі куркуль Перерва разом з колишнім керівником банди Карпенка втягнули в свою організацію до 100 чоловік, причому куркулів — 10–15 осіб, решта ж бідняки і середняки. Характерно зазначити, що наради проводились у члена партії Грищенка (із

с. Жовтого). Багато учасників — це виключно із партії. Всі вони арештовані ГПУ. Грищенко нами виключено з партії. Факт підготовки до повстання навесні ГПУ встановив”¹.

24 лютого. ЦК КП(б)У направив всім окружним і районним комітетам партії циркулярний лист “Про хід колективізації і колгоспне будівництво в Україні” з закликом завершити колективізацію на всій території УРСР до річниці Октябрської революції, тобто до 7 листопада 1930 року. Перший секретар ЦК КП(б) України Косіор підписав інструкцію ЦК до низових партійних організацій про необхідність завершення колективізації восени 1930 року. Однак для цього було необхідно подолати зростаючий спротив українського селянства, адже в січні-березні 1930 року ГПУ нарахувало 2000 масових антисоветських виступів проти розкуркулювання і колективізації, в яких взяло участь до 800 000 українських селян.

2 березня. У газеті “Правда” було опубліковано статтю генсека Й. Сталіна “Головокружение от успехов”, де вся провина за “перегини” перекладалась на місцеві партійні і советські органи. Це було зроблено з метою дезорганізувати частини селянства, відколоти середняка від бідняка і куркуля, тим самим знизити небезпеку селянського повстання в Україні.

9 березня. В Києві почався судовий процес над “Спілкою визволення України” на чолі з Сергієм Єфремовим, колишнім членом Директорії УНР. Процес закінчився 19 квітня 1930 року. Всі звинувачувані були визнані винними і засуджені до різних термінів тюремного ув'язнення. В серпні 1989 року рішенням Верховного Суду УСРР вони були реабілітовані.

Попри статтю Й. Сталіна, українське селянство все-таки піднялось проти розкуркулювання і колективізації і, починаючи з 10 березня по 25 квітня, весь Південь України був охоплений масовими антисоветськими заворушеннями українського селянства, причому в кількох випадках вони переходили збройний опір.

11 березня. Селянські заворушення охопили Тульчинську округу. Вони почались на ярмарку, яка проходила в Томашполі, і біля маслобійні в с. Марківка, куди прибули селяни М'ястківського району. У Вапнярському районі піднялись селяни в селах Війтівці і Кислицьке, де дійшло до збройних сутичок, причому для оборони від карателів були організовані повстанські загони, озброєні гвинтів-

¹ ЦДАЖР України, ф. 27, опис 11, справа 1557, аркуші 81–93.

¹ ЦДАЖР України, ф. 539, опис 8, справа 1329, аркуші 194–106.

ками. Заворушення перекинулось на Колодіївку, Жлоби і Комаргород¹. В Мурафському районі, в передмісті містечка, близько 100 жінок розгромили приміщення сільради, побили голову і членів сільради, а також членів райвиконкому.

12 березня. Містечко Мурафа повністю опинилось під контролем повстанців, до яких приєдналися також селяни Мурафи Травнянської, розгромивши сільраду в с. Травна. Захопивши Мурафу, повстанці ввірвались в костел і вдарили в набат, дзвоном сповіщаючи округу. На набат відгукнулись селяни із Слободи, Заячівки і Клекотину. Українців підтримали німецькі колоністи із села Широкого Хортицького району².

13 березня. Заворушення охопили майже всі села Мурафського району. Щоб запобігти розростанню селянських заворушень на решті території, районна парторганізація провела мобілізацію членів КП(б)У, направивши їх як агітаторів у села, але бажаних результатів це не дало. А в німецькому селі Широкому, де на схід зібралось до 600 осіб, німці відмовились слухати агітаторів російською мовою, хоч уважно вислухали українця — сільського пастуха, який агітував проти колективізації. Щоб навести “порядок”, із Царгорода прибув кавалерійський загін. В сутичці двох селян було поранено, згодом один з них помер. Міліція провела арешти.

За даними ГПУ УРСР, заворушення в Мурафі та в усьому Тульчинському районі характеризувались як небезпечні: справа йшла до формування повстанських загонів під антисовєтськими гаслами.

Того дня в Бершадському районі, в с. Баланівці і Поташні озброєні косами, лопатами і сокирами селяни вигнали представників влади і села перейшли під контроль повстанців, які почали формувати загони для взяття райцентру Бершадь, причому, як сповіщалося в оперзведеннях ГПУ, колишні старшини Армії УНР намагались установити контакти зі своїми товаришами, які перебували на території Румунії після розформування інтернаціональних таборів.

Того ж дня в с. Гарячківці М'ястківського району юрба чисельністю 1000–2000 селян, попереду яких були жінки з дітьми, безстрашно йшла на кінних карателів. Селяни вимагали повернення всього,

що було у них відібрано, починаючи з 1917 року, і звільнення всіх арештованих своїх товаришів. З великим трудом кавалерійський ескадрон, викликаний для упокорення, навів у селі окупаційний “порядок”.

14 березня. За інформацією ГПУ УСРР в Тульчинському районі було розгромлено 30 сільрад. Окрім Бершадського району, селянські заворушення охопили Джуринський і Ободівський райони. На придушення повстанців були направлені кавалерійські частини. Селяни із Пасинок, розгромивши сільраду, знищили всі документи з заборгованості та боргові розписки щодо хлібоздачі¹.

16 березня. За інформацією ГПУ УСРР становище в Бершадському і Ободівському районах стало небезпечним. В с. Черепашничах селяни, вийшовши з колгоспу, вирішили забрати свою худобу та інвентар, але охорона цукрозаводу не дала цього зробити. Тоді повстанці роззброїли охорону. До них приєдналися селяни із Козлівки і Плебановки, створивши загін біля 1500 чоловік, і направились на Шаргород, щоб звільнити арештованих там 40 односельців. Відбулась збройна сутичка, під час якої загинув один селянин, але решта звільнили арештованих, розгромили воєнкомат і розійшлись по селах. В с. Глибочка селяни висунули лозунг: “Геть радянську владу! Хай живе самостійна Україна!” Селяни відправили делегатів в навколишні села, щоб ті приєднувались до повстанців. В с. Бирилівці, в с. Яланець — селяни ходили вулицями і співали “Ще не вмерли в Україні ні слава ні воля”, а в с. Грабовці селяни організували кінний загін в 15 шабель. В Тростянецькому районі, в с. Козинцях сільрада була розгромлена, причому там повстанці були озброєні вогнепальною зброєю².

17 березня. Селянські заворушення перекинулись на південь Вінницької округи. В с. Корделівці відбулись збройні сутички, коли селяни намагались роззброїти уповноваженого, який прибув для арешту кількох заможних односельців.

У Павлоградському районі Дніпропетровської округи селянське повстання очолив лейтенант Червоної армії, який прибув у відпустку якраз в той час, коли його мати і батько, його сім'я уже були внесені до списків для розкуркулення. Повстання охопило і сусідні села. Для придушення повстання були направлені регулярні частини Червоної армії, включаючи танки і авіацію. П'ять днів повстанці захищались,

¹ Дані про березневе селянське повстання взяті зі статті Зінченка А. Весна 1930 року. Українське селянство: геть комуністів! Дайте нам волю! // “Українське слово”, 2000. — Ч. 11, від 11–17 березня, ч. 13, від 30 березня — 5 квітня.

² Там само.

¹ Зінченко А. Згадана праця // “Українське Слово”, 2000. — Ч. 13.

² Там само.

озброєні гвинтівками, обрізами, косами і сокирами проти піхоти, яка йшла в атаку на повстанців села під прикриттям артилерії, танків і авіації. Безіменний командир повстанців загинув у бою. Багато селян було вбито, полонених розстрілювали, всі, хто брав участь у повстанні, одержали по 10 років ув'язнення в концтаборах, решту було депортовано¹.

18 березня. Заворушення перекинулись на Брацлавський район: в с. Чукове, Занживці, Мачуси селяни вдарили в набат, розгромили сільраду. У с. Санцинці селяни, озброєні вилами і косами, виступили проти карателів, а в селах Марксовому і Чукові вони переобрали сільраду.

19 березня. По селах почались арешти. Вони проводились у Соколівцях, Орлівцях, Побирцях, Глибочку, Мочульцях, Завадовцях, Бойдику. Однак, в ряді випадків арештовані, напавши на охорону і обеззброївши її, розбігались. За оперативними даними ГПУ, в с. Метановка прибув на підводах повстанський загін із 40–45 штиків, у село було відправлено оперативний загін ГПУ. Того ж дня секретар Тульчинського окружкому КП(б)У Микола Оскерко телеграмою доповідав в ЦК КП(б)У про те, що в Мурафському районі розгромлені 62 сільради, 12 сільрад перебрано, розгромлено 45 колгоспів. У селах Гарячківка, Вільшанка, Баланівка організовані повстанські загони, з якими у карателів були збройні сутички. В Ольгополі і Бершаді з великими труднощами карателям вдалося придушити селянську вольницю тільки з допомогою частин Красної армії. Двоє селян було поранено. Скрізь по цих селах проведені арешти.

23 березня. У Шпиковському районі всі члени партії, місцеві активісти і комсомольці з 11 по 23 березня були на казарменому становищі. Були сформовані загони із комуністів, і чотири рази вони разом з підрозділами ГПУ виходили на придушення селянських заворушень. Навколо Тульчина були відриті окопи, встановлені кулемети. Повстанські села також мали лінії окопів².

В Ободівському районі в с. Конаші селяни змусили місцевого священника відслужити панахиду, а в с. Козинці того ж району повстанці вивели всю сільраду і, поставивши на коліна перед церквою, заставили просити прощення перед громадою. В с. Верховці, де приду-

шенням селянських заворушень керував начальник ГПУ УСРР Галицький, були проведені повальні арешти. Повстанці с. Гарячківка і Вільшанка пішли в окопи і дві години відбивались від карателів рушничним вогнем.

У Бершадському районі в с. Балинівка повстанці майже 500 чоловік, озброєні сокирами і вилами, після сутичок з карателями пішли в ліс¹.

1 квітня. Загонам ГПУ за підтримки підрозділів Красної армії вдалось навести “порядок” у Тульчинській окрузі².

2 квітня. З 20 лютого по 2 квітня в УСРР відбулось, за даними ГПУ УСР, 1716 масових антисоветських селянських виступів, із яких 15 були кваліфіковані як збройні повстання. За оперативними даними ГПУ УСРР в Бердичівській окрузі діяв один повстанський загін. У Харківській окрузі рейдував один кінний повстанський загін, в Роменській окрузі було два повстанські загони, в Тульчинській — три, а в Шепетівській окрузі було зафіксовано одинадцять повстанських загонів³.

5 квітня. За докладом Дніпропетровського окружного відділу ГПУ в Близнецькому і Петропавлівському районах було організовано повстанський загін із 60 багнетів і шабель, який діяв під гаслом “Давайте завоюємо іншу свободу, геть комуно!” Загін нападав на колгоспи не лише в цих двох районах, але й в Павлоградському районі, поповнюючись головним чином молоддю, яка не хотіла служила в Красній армії. Повстанці нападали на сільради в Сонцеві, Мар’ївці, Путятині, Тернівці, Богданівці, на хуторах Осадчий та Нова Дача. Загін був озброєний гвинтівками і обрізами. Проти загону виступила опергрупа ГПУ округи в складі 15 чекістів та трьох підрозділів Красної армії по 230 штиків у кожному. Відбувся нерівний бій, повстанці зазнали втрат і розосередились⁴.

16 квітня. Селянські повстанські заворушення з новою силою спалахнули в Тульчинській, Дніпропетровській і Лубенській округах. На кордоні Лубенського і Прилуцького районів було організовано повстанський загін із 30 чоловік, озброєних гвинтівками і об-

¹ Там само.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Соловей Д. Голгота України // Український голос, 1952, 30.1; Горліс-Горський. Аве Диктатор. Львів, 1941. — С. 31; Б.К. 1930–1933 на Тараші // Новий шлях. Вінніпег, 1948, 30.8.

¹ Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генега і наслідки). Дослідження і спосереження сучасника. — К.: Смолоскип, 1995. — С. 123.

² Зінченко А. Згадана праця // Українське Слово, 2000. — Ч. 13.

різами. Загін здійснював набіги на ст. Драбове і с. Переросле. Загін попав у засідку, зазнав втрат і розосередився.

Заворушення селян проходили також в Драбівському районі, в Херсонській, Хмельницькій та Вінницькій округах.

У Чернігівській окрузі селянські заворушення охопили Городнянський, Тунічівський і Ясновський райони. На бік селян в Чернігівському районі перейшли красноармійці 21 Чернігівського територіального полку, але проти повстанців були кинуті частини Красної армії і ГПУ. Повстання було придушене з великою жорстокістю¹.

Також були придушені селянські повстання в Таращі, в Михайлівському і Перешепинському районах на Волині.

25 квітня. За свідченнями інформаційної групи Наркомзему УСРР “Про опір селян примусовій колективізації”, в с. Горбань Гельмязівського району повстання закінчилось тим, що актив розбігся, зерно було розгромає, приміщення контори колгоспу та сільради були розгромлені. Це відбулося ще 9 квітня, в селі організувалась повстанська сільрада. Тоді в село було послано для арешту куркулів-зачинщиків, уповноваженого ГПУ, 4 міліціонерів та 10 озброєних комунарів. Прибувши на місце, вони потрапили на повстанський пікет, в селі вдарили в дзвони. Спроба урегулювати конфлікт мирним шляхом результатів не дала, а озброєні чим попало повстанці, оточивши комунарів, спробували їх обеззброїти. У відповідь пролунали постріли карателів, а повстанці закидали їх камінням. Тоді уповноважений наказав стріляти: було вбито трьох повстанців, сімох — поранено. Серед убитих було два куркулі і середняк².

У цьому ж документі була інформація про те, що в цей же час заворушення відбували у Куп'янську, в Глухівському районі, в Могилів-Подільському і Лубенському районах³.

Квітень. У Києві слухалась справа Народної Революційної соціалістичної партії (НРСП), яка числилась бойовою українською повстанською організацією, що діяла в грудні 1929 року на території Полтавської, Кіровоградської і Сумської областей. Було репресовано 128 осіб, які в 1989 році були реабілітовані.

1 травня. У с. Катеринівці Проскурівської округи по селу були розкидані листівки — “Батько Петлюра, встань, прокинись, подивися, як стогне Україна!”

¹ Скуйбіда В. Пам'яті невідомих. Рябченко і бунт 21 полку.

² ЦДАЖР України, ф. 27, опис 11, справа 104, аркуш 16–20.

³ Там само.

У селі Заливанщина Калинівського району було організовано повстанком під назвою Комітет визволення селян із 17 осіб, яким керував колишній священик Губоржевський із Бердичівської округи, де тепер був агрономом.

1 червня. У Харкові відбулась Надзвичайна сесія Верховного Суду УСРР, яка слухала справу про контрреволюційну організацію в сільському господарстві, 29 спеціалістів були звинувачені у намаганні відродити в Україні капіталістичний спосіб господарства. Засуджені отримали від двох до десяти років. У 1989 році вони були реабілітовані.

5 червня. У Харкові пройшов XI з'їзд КП(б)У, який, заслухавши інформацію про роботу пленуму ЦК ВКП(б), розглянув питання колгоспного будівництва в сільському господарстві.

13 листопада. У Москві було прийнято Постанову ЦК і Совнаркому СРСР про недопущення куркулів до системи кооперації і передачу Всесоюзному сільськогосподарському кооперативному колгоспному банку всіх фондів дострокового кредитування сільських кооперацій і запасних капіталів із сум пайових вкладів від Всесоюзного і Всеукраїнського кооперативних банків.

Під час осіннього призову у Дніпропетровській окрузі було знято 1166 призовників¹.

23 грудня. У Москві прийнято Постанову ЦК і Совнаркому СРСР “Про обкладання куркульських господарств податком в індивідуальному порядку”. Це означало сваволю на місцях. До кінця року із України було вивезено 7 700 00 пудів хліба, що складало 33 % зібраного врожаю. Поголов'я великої рогатої худоби порівняно з 1928 роком скоротилось на 23,5 %, свиней — на 54,5 %, овець — на 40 % і птахів — на 41 %. Це було наслідком розкуркулювання.

Продукція	Кількість, тис. шт.		%
	1927–1928	1930	
Валова продукція м'яса	707,0	590,0	–16,4
Товарна продукція м'яса	341,0	242,0	–30,2
Гурт. продукція молока	4344,0	3870,0	–10,9
Яйця, млн шт.	2840,0	1658,0	–41,6 ²

¹ ДАДО, ф. 305, опис 1, справа 111, аркуш 7.

² ЦДАЖР України, ф. 27, опис 12, справа 1144, аркуш 1–2.

Протягом усього 1930 року йшло тотальне розкуркулювання і, як наслідок, — спад виробництва в сільському господарстві, що повністю відповідало політиці ЦК ВПК(б) з планування піку голодомору в Україні. За планом розкуркулювання в 3–5 %, воно досягло 15 %, причому цей процес, як правило, супроводжувався репресіями і депортацією розкуркулених за межі України. У 1930 році із України було вислано 79 000 розкуркулених сімей.

Весною всю Україну охопили селянські заворушення, які більшовики називали “волинки”. Начальник ГПУ УСРР Балицький у телеграмі із Одеси на адресу першого секретаря ЦК КП(б)У Косіора від 5 березня 1930 року охарактеризував ці виступи як “бабські бунти”, бо в тому регіоні, де начальник ГПУ УСРР безпосередньо керував каральними акціями, в основному проти них виступали жінки і діти. З подачі Балицького деякі історики, в тому числі Роберт Конквест і Петро Ящук¹, вважали, що ці “волинки” і “бабські бунти” спеціально і безпосередньо організовувались ГПУ для виявлення непокірних і проведення проти них репресій. Тобто спочатку антисоветські акції провокувались, а потім — нещадно придушувались. Петро Ящук пише так:

“Одномоментність, одночасність селянських “бабських бунтів” по всій Україні у лютому-квітні 1930 року з переважною участю в тих “бунтах” жінок, з незначною шкодою, заподіяною цими бунтами, і тільки з поодинокими смертними випадками “товарищів” у запалі тих хвилювань, дає матеріал для далекогоглядних висновків. І одним з них, але найголовнішим, напрошується те, що ті “бабські бунти” були організовані ГПУ як великомасштабна провокація проти українського села. Вдале проведення тих “бунтів” дало в руки ГПУ формальний привід для терору над українським селянством, яке фактично репрезентувало в той час український народ. І потекло українське село широким потоком в ГУЛАГ, і не в одному рові, і не одному підвалі пролунали постріли комісарів. Знищувався генофонд українського народу. І це в той час, коли в Україні рівень колгоспонізації на 1 січня 1930 року складав 15,8 %, а 1 березня 1930 р. — 62,8 %”².

¹ Конквест Р. Жнива скорботи. — К.: Либідь, 1993. — С. 176.

² Ящук П. Згадана праця. — С. 35.

Ця точка зору достатньо вкоренилась у свідомість деякої частини українських і не лише українських істориків. Ця думка широко розповсюджена і нею пояснюють всі ті процеси і репресії, які проходили в кінці 20-х і в 30-х роках на території СРСР. Абстрагуючись від такої точки зору, можна зробити далекосяжні висновки: по-перше, що українство у всій своїй масі повністю прийняло советську владу, як владу народну, а ГПУ своїми провокаціями діяло лише як злочинна організація, виступаючи проти самої советської влади, проти генеральної лінії ЦК ВКП(б) на колективізацію і розкуркулювання, знищення курку як класу; а по-друге, що після відходу за Збруч діючої армії УНР 21 листопада 1920 року українське селянство повністю перестало чинити опір і Національно-визвольна боротьба української нації, яку репрезентувало українське селянство, закінчилась; і по-третє, що українство вважало благом колективізацію та розкуркулювання і не повставало проти спланованого більшовиками з 1921 по 1933 роки голодомору. Насправді ж, все було зовсім не так, як намагаються показати її не лише вищезазвані історики, але й численні прибічники такої точки зору, такого антиукраїнського погляду на історичні процеси, які відбувалися в той час.

Національно-визвольна боротьба тривала весь час після відходу української регулярної армії на територію Польщі, але це була вже не боротьба УНР проти РСФФР на рівні регулярних армій, а Народна війна українства проти загарбників, карателів і окупантів, основною метою яких було знищення українства шляхом голодомору і заселення української землі росіянами та іншими націями. ЦК, ГПУ, НКВД, а пізніше і КГБ були лише механізмами реалізації геноциду, а головним рушієм була установка на спланований голодомор, голодомор перманентний.

Голодомор був найекономічнішим способом досягнення мети, яку поставив перед собою уряд новітньої Російської імперії і витрачатися на провокацію їм були ні до чого. Ось в чому достеменно правда тодішніх подій, які відбувалися на Україні.

1931 рік

1 січня. Стан тваринництва в УСРР згідно із “Довідкою Наркомзему УСРР до ЦК КП(б)У про стан тваринництва в республіці” на 1 січня 1931 року.

Рогатої худоби	—	5 995 000 голів
В тому числі: корів	—	3 234 000
Свиней	—	2 757 000
Овець	—	3 674 000 голів
Птиці	—	56 000 000 шт.

Спад тваринництва повністю залежав від інтенсифікації процесу розкуркулення. За даними райвиконкому Вчорайшенського району Бердичівської округи, переданими з грифом “Тасмно” в Наркомзем УСРР 6 січня 1931 року, по району на 1 січня 1931 року було:

розкуркулено	—	160 господарств
вслано з України	—	81 сім'ю
залишено в районі	—	79 сімей непрацевдатних
відібрано землі	—	1065,49 га
лишилося землі	—	105,96 га
землі частково висланих	—	69,70 га

Таким чином 69,7 га землі “контрреволюціонерів” і 105,96 га землі, залишеної непрацевдатним старим будуть також відібрані, причому їхні господарства також будуть обкладені податком¹.

15 січня. За даними із Янушпольського району Вінницької області на 15 січня 1931 року було:

розкуркулених господарств	—	239
висланих з України	—	149
залишені з правом користування землею	—	90
самовільно залишили Україну, лишивши землю	—	3
поки що користуються землею	—	87 ²

30 січня. Дані Наркомзему УСРР на 30 січня щодо проведення суцільної колективізації:

всього охоплено	—	173 райони
Лівобережжя	—	17 або 20,0 %
Правобережжя	—	30 або 15,5 %
Степові райони	—	126 або 73,1 %
Полісся	—	0 ³

25 лютого. У Харкові відкрився XII Всеукраїнський з'їзд Рад, який затвердив звіт Раднаркомом УСРР і розглянув становище з колгоспним будівництвом.

Березень. Відбувся судовий процес у справі “Українського національного центру” за обвинуваченням у контрреволюційній діяльності, підготовці збройного куркульського повстання з метою знищення совєтської влади. У справі проходили 50 осіб, які після суду (це були члени УСДРП і УНСР часів початку Центральної Ради) одержали різні терміни позбавлення волі. У 1934–1941 роках всі вони відбули терміни покарання, але знову були арештовані. Реабілітовані рішенням Верховного Суду УСРР в 1988–1989 роках.

Цього місяця блокаді були піддані 180 районів УСРР, де не були виконані хлібоздачі. Заборонили поставку продуктів у школи, дитячі інтернати, учителям і обслуговуючому персоналу, продукти їм не видавали, хоча вони нічого не мали до виконання хлібопоставки.

15 березня. Наркомат освіти УСРР направив відповідного листа в Наркомат постачання УСРР і копію в ЦКК і ЦК КП(б)У, в якому було сказано про катастрофічне становище шкіл, інтернатів і дитячих будинків через проведення блокади:

“Це створило катастрофічний стан з постачанням, особливо дитячих інтернатних установ, що не мають жодних запасів. Діти цих установ змушені тікати, чим збільшують безпритульність та трапляється низка інших небажаних випадків”¹.

Дніпровський райвиконком направив телеграму в президію ВУЦВК з проханням дати хліба голодуючим дітям:

“Дитколонія, 230 дітей зняті (з) централізованого продовольства, децентралізовані — заборонені, місцевих резервів нема. Діти лишаються зовсім без хліба. Просимо негайного вирішення питання постачання дітей хлібом. Кам'янка Дніпропетровського райвиконкому”².

16 жовтня. Раднарком УСРР прийняв закон, який забороняв заготовляти зерно для внутрішніх потреб колгоспів до виконання хлібоздачі. При такому становищі і правах, які мала місцева влада під час збору продуктового податку, навряд чи можна було надія-

¹ ЦДАЖР України, ф. 27, опис 11, справа 543, аркуш 64.

² ЦДАЖР України, ф. 27, опис 11, справа 543, аркуш 63.

³ ЦДАЖР України, ф. 27, опис 12, справа 142, аркуш 152.

¹ ЦДАЖР України, ф. 166, опис 10, справа 444, аркуш 20.

² ЦДАЖР України, ф. 166, опис 10, справа 414, аркуш 21.

тись, що колгоспам, яким при виконанні хлібопоставки давали ще й зустрічний план, щоб виконати план постачання по району, вдалось би заготувати зерно для своїх внутрішніх потреб — на прокорм односельчан, на фураж і на посівну. Все це свідчить про наміри Кремля зробити голодомор уже зимою 1931–1932 років, як і блокаду “заградительними” загонами тих районів, які не здали продуктової податок. Все це призвело до того, що вже в 1932 році в УСРР від голоду померло 2 500 000 людей¹.

За період з 1928 і до кінця 1931 років із УСРР було вислано розкуркулених і звинувачених в антисоветській пропаганді після березневого повстання 1930 року — 352 000 селянських сімей, що складало понад 1 млн осіб.

1932 рік

20 січня. Порівняно з квітнем 1931 року, за період з серпня 1931 по січень 1932 рр., кількість колгоспів зменшилась на 3248 колективних господарств².

4 лютого. У Москві вийшла постанова ЦК ВКП(б) про чергові заходи щодо організаційного посилення колгоспів.

Березень. Весною 1932 року план поставок хліба із урожаю 1931 року по УСРР було виконано на 91 %. Це означало, що зерновий фонд для посівної складав всього 55 % необхідної кількості насіннєвого фонду зерна, щоб засіяти посівні площі ярових на 1932 рік. Частина районів поставок хліба так і не змогли виконати, і блокада 85 районів продовжувалась.

2 квітня. ЦК ВКП(б) і Наркомзем СРСР прийняли постанову “Про неефективну діяльність великих тваринницьких радгоспів”, яку було опубліковано Раднаркомом УСРР. Мова йшла про скорочення поголів'я худоби в Україні. У постанові було сказано, що Наркомзем за два роки сформував 1480 тваринницьких радгоспів, де налічувалось 2 500 000 голів великої рогатої худоби, 85 000 свиней і 4 700 000 овець. Однак робота радгоспів була признана незадовільною через падіж молодняка, продукція розбазарювалась, план м'ясопоставок не виконувався. На 1931 рік план було виконано лише на 69 %.

6 травня. У Москві було прийнято постанову ЦК ВКП(б) і Совнаркому СРСР по плану хлібозаготівлі на врожай 1932 року, порівняно з планом 1931 р. його було знижено на 264 000 000 пудів у цілому по Союзу. По СРСР хлібоздачі для колгоспів і одноосібників визначались у 1 103 000 000 пудів, для радгоспів план на 1932 рік було збільшено з 108 000 000 пудів у 1931 році до 151 000 000 пудів у 1932 році. Зниження загальних поставок хліба з урожаю 1932 року по СРСР зовсім не означало, що план по УСРР також буде знижено. В УСРР колгоспники і одноосібники повинні були здати 356 000 000 пудів або 32,3 % всіх поставок по СРСР, а радгоспи — 29 000 000 пудів або 26,8 % всіх поставок по СРСР. Терміном поставок визначалось 1 січня 1933 року. Виконання цієї постанови в другій половині 1932 року — першій половині 1933 року стало, як виявилось пізніше, — причиною масового голодомору в УСРР і смерті 6 000 000 людей.

За даними на травень місяць, з 20 січня по 20 квітня 1932 року кількість колгоспів в Україні скоротилась на 4800 колективних господарств¹.

27 травня. У Черкаській сільраді підготовка до посівної була катастрофічна. Осимий клин на 200 га повністю пропав, а пересівати було нічим, не було насіння ні кукурудзи, ні гороху. Крім того, колгоспники були непрацездатні. Вони нерухомо лежали на лавах по домівках, попухнувши від голоду, і не змогли вийти в поле. Тож якби і було насіння, то сіяти було б нікому. Ті, хто тримався на ногах, виїхали із повіту в пошуках хліба. Про це написав і озвучив в ефірі по українському радіо спецкор Харківської радіостанції².

7 серпня. У Москві вийшла постанова ВЦК і Совнаркому СРСР “Про застосування розстрілу та 10-річного ув'язнення за розкрадання колгоспного майна”. Майно колгоспів і кооперативів, а також радгоспів (урожай на полях, суспільні запаси, худоба, колгоспні та кооперативні склади і магазини тощо) оголошувалось майном держави, посилювалась охорона цього майна від розкрадання. Застосовувались як судові репресії за розкрадання — розстріл з конфіскацією всього майна, за пом'якшуючих обставин — 10 років позбавлення волі.

15 серпня. У Харкові було опубліковано Постанову Нарком'юсту УСРР про заборону продажу колгоспниками надлишку зер-

¹ Яшук П. Згадана праця. — С. 37.

² Колективізація і голод на Україні 1932–1933 років. — С. 457.

¹ Колективізація і голод в Україні 1932–1933. — С. 457.

² ЦДАЖР України, ф. 1, опис 7, справа 147, аркуш 17.

на до виконання плану поставок хліба згідно з постановою ЦК ВКП(б) і Совнаркому СРСР. Продаж заборонявся до 15 січня 1933 року¹.

22 вересня. У Харкові вийшла “Інструкція Верховного Суду СРСР про порядок застосування репресій”, яка вводилась на всій території СРСР згідно постанови ВЦК і Совнаркому СРСР від 7 серпня 1932 року.

Того ж дня на ім'я голови правління Укрколгоспцентру була направлена “Доповідна записка про причини виходу селян з колгоспів”. За матеріалами статистичного аналізу по Київській, Вінницькій, Харківській областях місцевими відділами Укрколгоспцентрів було показано, що вихід із колгоспів відбувався під час весняного посіву в квітні і травні, а йде на спад в липні і серпні.

1. У Київській області в 27 районах заяви про вихід з колгоспу подали 6 874 особи, в тому числі:

Васильківський район	— 1800 осіб
Білоцерківський район	— 870
Ічнянський район	— 500
Яготинський	— 500
Дмитрівський	— 450
Глухівський	— 371
Кам'янський	— 360
Попельнянський	— 320
Остерський	— 300
Сквирський	— 300
Новоград-Волинський	— 250
Ржищівський	— 237
Баришівський	— 200
Носівський район	— 200 осіб

2. Вінницька область. Масовими виходами із колгоспу було охоплено 53 райони або 74,6 % всіх районів області і 270 колгоспів — 7 %. Було подано 10 300 заяв, найбільшу кількість заяв було подано в Бершадському районі (знаменитому березневими селянськими заворушеннями 1930 року) — 1094, Монастирському — 550, Барському — 422, а також в Махновському, Михайлівському, Брацлавському, Христинівському і Хмельницькому районах.

3. У Харківській області заяви про вихід із колгоспу подали селяни 21 району або із 312 колгоспів — 9 973 селян. Найбільша кіль-

кість виходу з колгоспу в Чорнушинському районі — 2443, Лохвицькому — 1411, Хорольському — 849 і Охтирському — 722.

4. У Автономній Молдавській СРР лише за період з березня по червень із колгоспу вийшло 5629 господарств. Найбільша кількість виходів була в Кодимському районі — 709 (12,6 %), Червонокиянському — 768, Григоріопольському — 12,3 %, Слобожанському — 6,6 % (736 господарств), Каменському — 386 господарств. У решті районів, крім Балтського, виходи із колгоспів становили 2–3 %. Це не означало, що виходили із колгоспів лише заможні середняки і колишні куркулі. Так, за даними статистики, бідняки подали 1739 заяв (39,7 %), середняки — 1207 (27,3 %), заможні селяни — 437 (10,7 %). У Лохвицькому районі Харківської області в 1931–1932 роках подали заяви про вихід з колгоспу 1 411 господарств, із яких бідняцьких було 489 або 29,7 %, середняцьких — 922 або 70,3 %¹.

Жовтень. У кінці жовтня в УСРР почала свою діяльність Надзвичайна комісія ЦК ВКП(б) під головуванням В. Молотова. Кампанія ліквідації слабких колгоспів продовжувалась, що пояснювалось нестачею робітників у промисловості, а не тим, що в цих колгоспах були переважно заможні селяни, тобто класовими принципами. Частина колгоспів переводили в радгоспи, решту ліквідували і селянське майно відходило “за колгоспні борги” державі і розподілялось по радгоспах. Так, наприклад, в Донбасі було ліквідовано по районах:

у Кадіївському районі	— 25 колгоспів
Краматорському	— 11
Костянтинівському	— 6
Лисичанському	— 5
Риковському	— 3
Ворошилівському	— 2

Таким чином, за 1931–1932 роки було ліквідовано 52 колгоспи, всю худобу та майно забрала держава, а розорені селяни пішли на донбаські шахти.

1 листопада. На засіданні Раднаркому УСРР обговорювалось виконання плану хлібозаготівлі. За жовтень план було виконано лише на 22,0 %, а за весь рік, станом на 20 жовтня, виконання становило лише 39 % річного плану, що було результатом голоду вже на всій території УСРР.

¹ ЦДАЖР України, ф. 24, опис 13, справа 81, аркуш 18–19.

¹ ЦДАЖР України, ф. 599, опис 1, справа 2572, аркуш 4–15.

Було прийнято рішення встановити загальний план на 282 000 000 пудів хліба, для середняків-одноосібників — 369 000 000 пудів, на колгоспи — 244 100 000 пудів, на радгоспи — 21 600 000 пудів.

9 листопада. Нарком'юст УСРР розіслав циркуляр усім підлеглим установам про посилення репресій проти селян, які не здали хліб в умовах голоду. Одним з методів вибивання хліба була передбачена організація виїзних судових сесій на місця для розгляду справ. Циркуляр підписав замнарком юстиції УСРР О. Приходько¹.

11 листопада. По всій території України — голод, а в Харкові Раднарком УСРР розробляє і відправляє в підвідомчі установи і організації інструкції про посилення репресій проти одноосібників, які не здали поставок хліба. Інструкцію підписав т. в. о. завідуючого справами Совнаркому А. Блеєр².

18 листопада. У Харкові прийнято постанову ЦК КП(б)У про роботу з колгоспним активом, який зобов'язався боротися з куркулями “і об'єднати всі бідняцько-середняцькі маси селянства у справі проведення заходів партії і радянської влади на селі”.

ЦК КП(б)У вимагав підтримки і схвалення селянством репресивних заходів, які проводилися окупаційною московською владою проти заможних односельчан, проти саботажників хлібозаготівлі, проти керівників колгоспів і радгоспів, які захищали від грабунків селянство, проти розкрадання хліба. Цією постановою ЦК КП(б)У намагалось добитися масової селянської підтримки діяльності комісії Молотова і спровокувати бідняків проти заможних середняків-одноосібників.

21 листопада. У Харкові вийшла Постанова Раднаркому УСРР “Про одноразовий податок на одноосібні господарства”, яка була введена в дію згідно постанови ВЦК і Совнаркому СРСР від 12 листопада 1932 року. На одноосібні господарства накладався подвоєний податок хлібоздачі, який треба було виконати до 31 грудня 1932 року, причому облік поставок хліба необхідно було провести до 5 грудня 1932 року. Таким чином, для виконання цієї постанови відводилось два з половиною тижні. Це — в умовах голоду³.

22 листопада. У Харкові прийнято постанову ЦК КП(б)У, якою обумовлювався склад комісії з проведення “чисток” у партійних організаціях на місцях. Таким чином, всі члени КП(б)У, не згодні з політикою голодомору, виганялись із партійних рядів.

26 листопада. Всі центральні і місцеві газети на території УСРР опублікували наказ наркомові юстиції УСРР і генеральної прокуратури, в якому вказувалось на те, що застосовані Раднаркомом УСРР репресії були одним із найефективніших засобів перемогти опір селян у хлібоздачі. Наказ підводив правову базу для будь-яких методів, “застосовувати нещадну кару до куркулів і всіх класових ворогів”, що виступають проти виконання хлібоздачі.

1 грудня. Раднарком УСРР своєю постановою заборонив вільну торгівлю картоплею в районах, які “злісно” не виконували план хлібопоставки і контракти на постачання картоплі державі в колгоспах. У списку, де заборонялась торгівля картоплею, вказувались 12 районів Чернігівської області, 4 райони Київської і Харківської областей. Дороги перекривались загонами спецвійськ ГПУ.

У цей же день в Харкові відбулося засідання Раднаркому УСРР, на якому розглядалася необхідність скорочення хлібопоставки населенню. Таким чином, для виконання загальносоюзного плану хлібоздачі, Раднарком УСРР скоротив поставки голодуючим на Україні.

“Постановили: Скоротити використання хліба на централізовані поставки на 19 000 тонн або на 1 105 000 пудів за рахунок зменшення поставок міському і сільському населенню на 4 300 тонн, зняття з поставок кустарів — 300 тонн, зменшення фонду державних їдалень — на 1300 тонн (на 15%), зниження стимулювання сільгоспзаготовок — на 700 тонн, зміни стандартів млива пшениці на всіх млинах, на 85% млива — на 500 тонн, зарахування до централізованого плану поставок хліба 5% відрахувань від надходжень обмірювання в 10% фонду, переданого в розпорядження обласних організацій — на 2 000 тонн і використання для випікання хліба добавок ячменю і кукурудзи — на 10 000 тонн”¹.

Однак, слід відзначити, що в постанові нічого не сказано про обмеження поставок хліба для Красної армії, спецвійськ ГПУ і міліції.

¹ ЦДАЖР України, ф. 24, опис 13, справа 81, аркуш 31–33.

² ЦДАЖР України, ф. 24, опис 13, справа 81, аркуш 34.

³ Вісті ВУЦВК, 1932, 22 листопада.

¹ ЦДАЖР України, ф. 1, опис 8, справа 281, аркуш 48.

3 грудня. Постановою Раднаркому УСРР заборонена вільна торгівля м'ясом і худобою, яка проводилась заможними селянами під приводом боротьби зі спекуляцією. Постановою заборонялась торгівля м'ясом і худобою у всіх районах Вінницької, Київської і Чернігівської областей, а в Донецькій, Дніпропетровській і Харківській областях — лише в районах, які не виконали контрактів на поставки м'яса державі.

6 грудня. Постановою ЦК КП(б)У і Раднаркому УСРР введено “занесення на чорну дошку” всіх сіл, які “саботували” хлібозаготівлю. Там відкритим текстом вказувалося на “ганебний провал хлібозаготівлі в окремих районах України”, що “його організували куркулі й контрреволюційні елементи”. Постанова закликала “ліквідувати опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу”. У постанові на “чорну дошку” були занесені шість сіл: с. Вербки Павлоградського району, с. Гаврилівна Княжівського району Дніпропетровської області, с. Лютьєнка Гадяцького району, с. Кам'яні Потоки Кременчуцького району Харківської області, с. Святотроїцьке Троїцького району, с. Піски Баштанівського району Одеської області. Занесені на “чорну дошку” села повинні були зазнати репресій в республіканському масштабі: до них були заборонені поставки товарів і продуктів, із них вивозились всі наявні товари і продукти, там була заборонена державна, кооперативна і колгоспна торгівля, будь-яке кредитування, вилучено вже одержані кредити, проведена “чистка” від контрреволюційних елементів усіх кооперативних і державних установах, мали бути притягнені до відповідальності всі контрреволюційні елементи, які організовували зрив хлібоздачі. Практично ці села та їх населення були блоковані, прирікалились на голодну смерть, а це було прикладом для всього селянства країни, прикладом репресій за недодачу хліба державі.

Сама по собі ця постанова мала також і політичний характер: вона показувала Москві, що здача хліба ведеться успішно і лише деякі його злісно саботують. Насправді ж лише 16 районів УСРР “виконали” здачу хліба і то з “допомогою” спецвійськ ГПУ і частин Красної армії, а 384 райони плану хлібоздачі не виконали.

8 грудня. У Харкові пройшло засідання ВУЦВК, на якому було розглянуто виконання плану хлібопоставки в республіці за врожаєм 1932 року. Було визнано, що за станом на 6 грудня план виконано лише на 65,3 % від “твердого плану поставок”, спущеного Совнар-

комом СРСР. Особливо жалюгідне становище було в Дніпропетровській, Одеській і Харківській областях, а одноосібники виконали поставки всього на 60 %¹.

15 грудня. У Харкові ЦК КП(б)У прийняв рішення про заборону ввозу і торгівлю промисловими товарами в районах, які не виконали хлібопоставок або ті, які не поставляли хліб у визначений для цього термін. У додатку до постанови був перелік 82 районів із 400 або 20,5 % всіх районів країни, і це при найжорстокішому голодуванні населення, драконівських заходах вилучення у голодних хліба.

Було б несправедливо, ґрунтуючись лише на офіційні документи КП(б)У, Раднаркому УСРР і ВУЦВК, робити висновки про те, що повстанство в цей час не робило опору розкуркулюванню і грабункам українського селянства. Цей напрямок історії голодомору мало вивчено, однак, такий опір мав місце, хоча в офіціозах про боротьбу з “політичним бандитизмом” за цей період нічого не знаходимо. В історіографії діаспори є відомості про сімейний повстанський загін Кривоносів, які кілька тижнів обороняли своє село і були озброєні навіть кулеметами. Весною 1932 року підрозділи міліції із Шосткинського району намагались кілька разів разом із загonom ГПУ навести в селі “порядок”, але повстанці успішно їм протистояли, викопали окопи за селом у лісопосадці, де вони два дні успішно відбивали атаки карателів. Влада змушена була викликати підрозділи Красної армії з мінометами і артилерією і лише після арт- і мінометного обстрілу позицій повстанців, їх опір було зламане, лісопосадка практично була знищена снарядами і мінами. Тих, хто лишилися живими, і поранених карателів розстріляли на місці, а наступного дня були знищені також всі члени родини Кривоносів, навіть ті, хто їх не підтримував”².

Приблизно в той же час діяли повстанці в районі сіл Славути і Полонне на Волині. Заворушення почалися на ґрунті хлібоздачі і арешту односельців.

“Утихомирити розгніваних селян спочатку доручили міліції. До застави й Славути посунули кінні загони міліції. Але через день-другий з усього складу загону повернулося назад лише кілька чоловік, решту селян перебили. Рух перекинувся до Полонного, Антоніва та деяких інших районів

¹ ЦДАЖР України, ф. 1, опис 1, справа 10, аркуш 259–260.

² Сірик Г. Під сонцем обездолених (Сирітськими стежками) // Анабазис, Торонто, 1986. — Ч. 4. — С. 99–101.

Шепетівської округи. Хлібороби вбивали уповноважених, забирали назад пограбоване у них майно, а в окремих селах, особливо в Антонівському районі, навіть проголошували новий порядок: “радянська влада без комуністів”. Слідом за сільською міліцією було розбито невеликий загін ДПУ. Керівник Шепетівського відділу ДПУ повідомляв в окружний комітет партії, що в окрузі виникло стихійне антиколгоспне повстання, але воно не має досвідчених керівників, тому за допомогою регулярних військ його буде легко локалізувати й придушити”¹.

Слід відзначити, що ці події розгорталися недалеко від советсько-польського кордону і звіди, хоч діюча Армія УНР припинила своє існування ще влітку 1924 року і хоч пройшло з того часу майже десять років, але напевне могли б прийти через кордон професіонали партизанського руху; але цього не сталося, повстання було жорстко придушене, частина повстанців розосередилася, решта була арештована і загинула.

29 грудня. У ЦК КП(б)У та в Раднарком УСРР надійшла телеграма з Москви: “УКРАЇНІЗАЦІЮ ВІДМІНИТИ тчк АПАРАТ РОЗПУСТИТИ тчк ВКАЗІВКИ ПОШТОЮ тчк І тчк СТАЛІН зпт В тчк МОЛОТОВ”. Так закінчились в УСРР ігри в “українізацію” і почалась “русифікація” найнеприхованішим чином².

31 грудня. ВУЦВК та Раднарком УСРР прийняли постанову про введення на території УСРР єдиного паспортного режиму з системою обов’язкової паспортної прописки за місцем проживання, що дало можливість адміністративно-силовим державним органам УСРР контролювати населення на певній території за місцем прописки, а в сільській місцевості паспортів зовсім не видавали на руки селянам, і вони не мали права без дозволу місцевої влади міняти місце проживання чи його залишати. Так відмінене в 1861 році кріпосне право повернулось знову в створену більшовиками імперію, але в більш жорсткому і нелюдському вигляді.

До кінці 1932 року із УСРР було вивезено 4 700 000 тонн хліба, що складало лише 71,8 % від плану поставок хліба, спущеного Совнаркомом СРСР. До наступного урожаю 1933 року, тобто протягом 17 місяців, на одну людину в УСРР — залишалось всього 83 кг хліба³.

¹ Височенько А. СРСР без маски, С.8.

² Шудря М. Трагедія перших хоробрих // Молодь України, 1994, 29 травня.

³ Слоніський Е. Згадана праця. — С. 18-19.

1933 рік

4 січня. ВУЦВК опублікував в газеті “Вісті ВУЦВК” підсумкову таблицю про хід хлібозаготовок в УСРР за 1932 рік. У цілому по республіці, спущений Совнаркомом СРСР план становив 16 600 000 тонн. Колгоспами цей план було виконано на 77,6 %, одноосібниками — на 71,7 %, радгоспами — на 85,9 %.

Області	Виконання плану, %			
	Колгоспи	Одноосібники	Радгоспи	Разом
Вінницька	100,0	99,9	95,0	92,5
Київська	100,0	89,5	100,0	88,6
Молд. АСРР	88,6	108,4	40,5	89,1
Харківська	85,5	43,6	91,8	73,3
Донецька	75,8	84,5	77,1	73,2
Чернігівська	91,9	67,7	95,8	71,3
Одеська	72,9	56,5	70,4	70,9
Дніпропетровська	70,2	54,4	82,4	68,7
Разом по УСРР	77,6	71,7	85,9	74,5

Однак, це було виконання за планом, скорегованим Раднаркомом УСРР за узгодженням із Совнаркомом СРСР у зв’язку з визнанням ними голоду в Україні. Якщо ж порівняти виконання плану поставок з раніше спущеним планом Совнаркомом СРСР, як “тверде завдання”, то воно було виконане в середньому по УСРР всього на 43,7 %.

Області УСРР	Виконання плану по “твердому завданню” Совнаркомом СРСР, %
Молдавська АСРР	62,3
Вінницька	57,9
Київська	52,9
Донецька	48,1
Чернігівська	37,0
Харківська	36,3
Одеська	35,5
Дніпропетровська	23,2
Разом по УСРР	43,7 ¹

¹ Вісті ВУЦВК. 1933, 4 січня.

5 січня. ЦК КП(б)У і Раднарком УСРР прийняли постанову про виключення із партії і передачі до суду “за злочинний зрив завдань партії й уряду в справі заготівлі хліба” трьох директорів зернорадгоспів із Донецької, Одеської і Харківської областей. Решта директорів зернорадгоспів і уповноважених з хлібопоставок було попереджено відповідним чином, що якщо вони зірвуть виконання річного плану, то до них будуть застосовані відповідні жорстокі партійні та адміністративні заходи.

На 1 січня 1933 року план зернопоставок було виконано лише на 74,5 %, у багатьох районах це було зроблено за рахунок посівного зернового фонду.

У Харківській області повністю забезпеченим зерновим фондом був лише Лозівський район — 26 225 центнерів або 103,4 % для посіву. У решті районів становище було критичним:

Міськради	%
Харківська	97,2
Яготинська	77,0
Сумська	63,9
Драбівська	63,7
Миргородська	60,5
Лебединська	60,0
Новогеоргіївська	59,0
Семенівська	58,0
Старосалтанівська	56,6
Зіньківська	55,1
Миропільська	54,7
Градівська	54,4
Кременчуцька	51,1

У решті районів України ситуація ще гірша: сім районів мають до 40 % насінневого фонду, п'ять — близько 30 %, у 16 районах — від 20 до 30 %, в п'яти районах — від 15 до 20 %. У ряді районів майже немає чим сіяти, в тому числі Сахновщанський — 9,3 %, Кобеляцький — 8,8 %, Глобинський — 7,3 %, Липецький — 6,0 %, Решетилівський — 6,9 %, Олексіївський — 6,5 %, Тростянецький — 5,6 %, Бригадирівський — 2,4 %.

Таке становище означало катастрофічну ситуацію з весняним сівом, бо, наприклад, в Кобеляцькому районі буде пустувати 91,2 % посівної площі, в Тростянецькому — 94,4 %, і вже зовсім трагічним було становище селян Бригадирівського району, бо у них пустувати-

муть 97,6 % посівної площі. Все населення вказаних останніми восьми селянських районів було приречене на голодну смерть ще в січні 1933 року¹.

19 січня. ЦК ВКП(б) і Совнарком СРСР прийняли спільну постанову, за якою по УСРР в 1933 році повинні були здати від 2,7 до 3,1 центнера зернових з гектара для колгоспів і радгоспів, а для одноосібників — від 5 до 10 центнерів з гектара. Термін закінчення здачі хліба було встановлено до 1 жовтня 1933 року. Суворо вказувалось, що за невиконання плану поставки винуваті будуть відповідати за статтею ч.61 Карного кодексу РСФРР і відповідними статтями кримінальних кодексів союзних республік.

24 січня. На пленумі ЦК ВКП(б) в Москві було розглянуто незадовільну роботу ЦК КП(б)У, звинуваченого у зриві поставок хліба у 1932 році. Цього ж дня було винесено відповідне рішення, а другим секретарем ЦК КП(б)У було призначено члена Політбюро ЦК ВКП(б) П. Постишева.

15 лютого. У Харківській області, яка майже не мала насінневого фонду, нашкребли лише 35,6 % зерна, яке було необхідним для виконання плану, спущеного Раднаркомом УСРР, в тому числі: пшениці — 1 089 103 центнера (26,6 %), ячменю — 155 050 центнерів (27,9 %) і вівса — 64 637 центнерів (24,4 %). Таким чином, під час посівної незасіяними будуть 73,4 % землі під пшеницю, 72,1 % — під ячмінь і 75,6 % — під овес.

Лютий. У трьох селах Одеського округу пройшли селянські заворушення, де основну роль зіграли жінки, які вигнали представників місцевої влади. Вони забрали із колгоспу своє майно. Лише з допомогою спецвійськ ГПУ заворушення були придушені, винуватці арештовані².

8 березня. ВУЦВК постановив ліквідувати комнезами, які зіграли свою роль під час розколу села на початку 20-х років, а в ситуації, що склалася на селі, були малоефективними — їх замінили партійні осередки. У селі Плішин Полтавської області весною пройшли селянські заворушення: доведені голодом і смертю своїх дітей до відчаю, селяни забрали зерно із посівного фонду. Міліція відкрила вогонь і кількох жінок було вбито, решту арештовано³.

¹ ЦДАЖР України, ф. 27, опис 14, справа 72, аркуш 77–78.

² Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К.: Либідь, 1993. С. 177.

³ Там само.

8 квітня. У Харкові Раднарком УСРР і ЦК КП(б)У прийняли постанову про тимчасові правила трудового розпорядку в колгоспах, про суворий контроль над трудовим процесом, про репресії за невихід на роботу, про заборону працювати поза колгоспом без дозволу правління. Опухлі від голоду, виснажені до краю, колгоспники лежали по хатах і не могли працювати в полі, — якраз проти них і було направлено цю постанову.

Серпень. Вінницька область, яка йшла другою у виконанні “твердого завдання” з хлібопоставок за 1932 рік, тепер розраховувалась смертями від голоду своїх земляків. Довідки, які зберігаються у Вінницькому держархіві, вказують на смерть селян від голоду і факти людодійства в Гавришівській, Соснівській і Якушенецькій сільрадах Вінницького району. Так, з лютого по серпень сільрадою були зафіксовані чотири випадки людодійства: 11 червня в с. Соснове від ножа рідного батька загинула і була з’їдена Р. Тодоська шести років, наступного дня в цьому ж селі з’їдена своїм батьком трирічна Ганна Р., були з’їдені своїми батьками Григорій Захарович віком семи років. У липні і серпні міліцією за канібалізм були притягнені до відповідальності жителі інших сіл¹.

18 листопада. У Харкові відбувся об’єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому було розглянуто так званий “український націоналістичний ухил”. У постанові, прийнятій 22 листопада, вказувалось, що в цей момент головною небезпекою є “місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами”. Таким був кінець більшовицької “українізації”. Приблизно в цей же час гетьман України Павло Скоропадський звернувся до урядів Англії, Франції і США із закликом не визнавати СРСР, просить США організувати Комітет допомоги голодуючим українцям². А тим часом із Центрального Чорнозем’я РСФСР, із Горьківської, Іванівської і Західної областей, із БСРР на Україну йшли ешелони з переселенцями, які везли з собою худобу і сільгоспінвентар. Переселеннями на українську землю в звільнені пусті хати, господарі яких загинули від голоду, керував начальник ГУЛАГу ОГПУ Берман.

29 грудня. Із інформації, що була в донесенні начальнику ГУЛАГу ОГПУ Берману, із зведення ч. 38 про переведення в Україну громадян РСФРР і БСРР за станом на 28 грудня 1933 року видно, що

план по переселеннях виконано на 104,76 %, що всього переселено 21 856 колгоспних господарств, у тому числі 117 149 чоловіків, жінок і дітей, 14 879 коней, 21 898 корів і 38 705 різної худоби (телята, свині, вівці). Так почалась колонізація спустошеної від голоду України і русифікація її населення.

Відправлення (обл.)	Місце прибуття (обл.)	Кількість ешелонів	% виконання
Горьківська	Одеська	35	106,0
Іванівська	Донецька	44	104,0
БСРР	Одеська	61	103,0
ЦЧО	Харківська	80	106,6
Західні	Дніпропетровськ	109	102,7

Як видно із наведених даних, переселенці в основному направлялись на українське прикордоння з метою створення на півдні України, на північному-сході стабільного російського і російськомовного масиву населення, що суттєво знижувало б оборонний потенціал України, наслідки чого в наш час видно неозброєним оком.

Місце прибуття (обл.)	Господарств	Коней	Корів	Різної худоби
Одеська	6,750	5212	7357	12974
Дніпропетровська	6,679	5719	7571	18097
Харківська	4,800	2329	3472	5644
Донецька	3,527	1619	3498	1980

Переселенці в районах свого нового поселення унеможливали повстансько-партизанський рух. Це чудово розуміли більшовики, які й розраховували якраз на такий результат. Переселенці були направлені в регіони, які традиційно були відомі селянськими заворушеннями з тим, щоб протистояти цим заворушенням.

“Статистикою встановлено, що якщо до жертв голодомору в Україні приплюсувати жертви від голодної смерті в Донецькому краї і на Кубані, де більшість була українського населення, то втрата українського населення складала 8 000 000–9 000 000 людей переважно селянства. За підрахунками спеціалістів-статистиків було встановлено, що кожен день помирало 25 000, тобто майже 1000 осіб на годину або ж 17 осіб кожної хвилини(...).

¹ Колективізація і голод на Україні 1929–1933. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 613.

² Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — Київ, Політвидав України, 1990. — С. 89.

Така велика кількість загиблих від голоду підтверджує нам, що голод того періоду не був якимось стихійним явищем, а планово організованою акцією советського уряду і російської комуністичної партії під проводом Сталіна, спрямованою на виснаження, знесилення та фізичне знищення українського народу з наміром, щоб зробити його неспроможним боротися за своє незалежне існування. Ім'я цієї акції — геноцид, її мета — остаточно зламати національну самостійницьку поставу українського народу, з тим, щоб Україну раз і назавжди привласнити собі й інтенсивно експлуатувати її багатства на користь добробутного існування російської нації та для панування ідеї її невиситимого світового імперіалізму¹.

1934 рік

26 січня. У Москві відкрився XVII з'їзд ВКП (б). Виступаючи на ньому, Постишев заявив: "За минулий рік ми придушили націоналістичну контрреволюцію, ми викрили націоналістичний ухил". Це була головна мета — перемогти націю за допомогою голоду.

¹ Слонівський Е. Голод як специфічна форма більшовицького терору в Україні. — Стрий, 1993. — С. 7–8.

Джерела інформації

До Додатку ч. 25. "Механізм запланованого голодомору в Україні", 1920–1933 рр.

1920 рік

- 23 січня — Ленин В. И. Полное собрание сочинений. — М.: Госполитиздат, 1961. — Т. 40; 46.
- 20 травня — Пастернак С. Україна під більшовиками (1919–1939). — Торонто, Канада: Євшан-Зілля, 1979. — 72 с.
- 1 жовтня — Пастернак С. Згадана праця. — С. 75.
- 17 листопада — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 341.
- 28 грудня — Там само. — С. 342.

1921 рік

- 12 січня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 343.
- 19 січня — Там само. — С. 343.
- 12 лютого — Там само. — С. 343.
- 25 лютого — Там само. — С. 343.
- 8 березня — Там само. — С. 344.
- 12 березня — Там само. — С. 344.
- 21 березня — Там само. — С. 344.
- 30 березня — Там само. — С. 345.
- 13 квітня — Там само. — С. 345.
- 2 травня — Там само. — С. 345.
- 4 липня — ЦДАГО України, ф. 1, опис 6, справа 17, аркуш 7. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 28–29.
- 9 грудня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 348.
- 11 грудня — Голод 1921–1923 років в Україні. Згадана праця. — С. 55. ЦДАВО України: ф. 20, опис 1, справа 8, аркуш 24–24 (зв).
- 14 грудня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 348.
- 27 грудня — Там само. — С. 349.

1922 рік

- 22 січня — Портрет Темряви. Свідчення, документи і матеріали. У 2 кн. — Київ — Нью-Йорк, 1999, кн. 1. — С. 23.
- 15 лютого — Голод 1921–1923 років в Україні. Згадана праця. — С. 95. ЦДАВО України: ф. 258, опис 4, справа 29, аркуш 141–147.
- 8 березня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 349.
- 22 березня — Там само. — С. 350.
- 12 квітня — Там само. — С. 350.
- 28 червня — Там само. — С. 351.
- 9 серпня — Там само. — С. 351.
- 16 жовтня — Там само. — С. 352.
- 16 грудня — Там само. — С. 353.
- 30 грудня — ДАГО України, ф. 1, опис 20, справа 981, аркуш 26.

1923 рік

- 4 квітня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 354.
- 17 квітня — Там само. — С. 355.
- 19 травня — Там само. — С. 355.
- 9 червня — Там само. — С. 355.
- 1 серпня — Там само. — С. 355–356.
- 17 жовтня — Там само. — С. 356.

1924 рік

- 31 січня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 358.
- Березень — Там само. — С. 359.
- 13 серпня — Там само. — С. 360.
- 24 грудня — Там само. — С. 361.

1926 рік

- 26 квітня — Там само. — С. 366.

1927 рік

- 21 вересня — Там само. — С. 370.
- Жовтень — Там само. — С. 370.
- 2 грудня — Там само. — С. 371.

1928 рік

- Зима — Там само. — С. 372.
- 25 червня — Там само. — С. 373.
- 14 липня — Там само. — С. 373.
- 1 листопада — Там само. — С. 373.

1929 рік

- 7 квітня — История Коммунистической партии Советского Союза, — М.: Госполитиздат, 1959. — С. 405. Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 375.
- 29 грудня — Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1933. — С. 120–122.

1930 рік

- 5 січня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 375. ЦДАЖР України: ф. 559, опис 1, справа 381, аркуш 52.
- 29 січня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 378.
- 30 січня — Там само. — С. 378.
- 1 лютого — Там само. — С. 378 (див. 2 лютого 1930 року). 1930, ч. 9, отдел 1, ст. 195. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Згадана праця. — С. 138.
- 24 лютого — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 378. Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Згадана праця. — С. 152.
- 2 березня — История Коммунистической партии Советского Союза. Згадана праця. — С. 423.
- Квітень — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 379.
- 1 травня — Зінченко А. Згадана праця // Українське слово, 2000. — Ч. 13.
- 1 червня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 379.
- 5 червня — Там само. — С. 379.

1931 рік

Березень — Там само. — С. 383.

1932 рік

4 лютого — Там само. — С. 386.

4 квітня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 386–387.

6 травня — Там само. — С. 387.

27 травня — Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Згадана праця. — С. 471.

7 серпня — Там само. — С. 389.

Жовтень — Там само. — С. 390.

1 листопада — Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Згадана праця. — С. 536–537.

18 листопада — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 390.

22 листопада — Там само. — С. 390.

26 листопада — Там само. — С. 391.

1 грудня — Там само. — С. 391.

ЦДАЖР України, ф.1, опис 8, справа 281, аркуш 48.

6 грудня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 391.

Вісті ВУЦВК, 1932 від 8 грудня.

1933 рік

4 січня — Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Згадана праця. — С. 591.

Вісті ВУЦВК, 1932 від 4 січня.

19 січня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 394.

24 січня — Там само. — С. 394.

15 лютого — Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: документи, спогади, списки померлих. — Київ — Харків — Нью-Йорк — Філадельфія. Видав М. П. Коць, 1997. — С. 10.

8 квітня — Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Згадана праця. — С. 395.

Зміст

До читача	3
Вступ	6
Механізм запланованого голодомору в Україні та повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках	15
Джерела інформації	79

From time immemorial, foreign travelers had had a settled conviction that Ukraine, with its fabulously rich lands, literally replete with grain, a real pays de Cocaigne, is an earthly paradise. Scholars, based on substantial computations, believe that Ukraine is able to feed over 250 millions of people, that is, five times over the present population of Ukraine.

So, in this earthly paradise, where for thousands of years, starting if not from the Aryan times but from the Trypillia culture period for sure, Ukrainian grain-growers had lived on the Ukrainian black earths, the most fecund in the world, the criminal communo-totalitarian terrorist regime planned well in advance and performed the most dreadful and devastating in the whole history of mankind famine-based genocide that did away with 10 millions of peaceful, innocent Ukrainian population.

This booklet just highlights the felonious strategy and the mechanism of this horrific crime, as well as the insurgent struggle of the Ukrainian peasantry against it.

Наукове видання
Улянич Володимир Іванович
ТЕРОР ГОЛОДОМ
І ПОВСТАНСЬКА БОРОТЬБА
ПРОТИ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНЦІВ
У 1921–1933 РОКАХ

Scientific edition
Ulianych, Volodymyr I.
THE FAMINE-BASED TERROR
AND INSURGENCY
AGAINST GENOCIDE OF UKRAINE
IN 1921–1933

Відповідальний редактор *М. В. Дроздецька*
Редактор *С. М. Толкачова*
Коректор *О. Г. Таран*
Комп'ютерне верстання *Т. І. Губанова*
Оформлення обкладинки *О. О. Стеценко*

Підп. до друку 18.11.04. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 4,9. Обл.-вид. арк. 5,05. Тираж 2000 пр. Зам. № 4-0989

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ДП "Експрес-Поліграф"
04080 Київ-80, вул. Фрунзе, 47/2

Свідоцтво ДК № 247 від 16.11.2000